

2023

Πάντειον Πανεπιστήμιο

Ανδρέας Ν. Λύτρας

Ανδρέας Ν. Λύτρας

Οι «Περιώνυμες» Μεσαίες Τάξεις

Τα Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα

(ή η Παλαιά Μεσαία Τάξη)

Andreas N. Lytras

The “famous” middle classes

The Traditional Petty Bourgeoisie

(or the old middle class)

Ανδρέας Ν. Λύτρας
Οι «Περιώνυμες» Μεσαίες Τάξεις
Τα Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα
(ή η Παλαιά Μεσαία Τάξη)

Andreas N. Lytras
The “famous” middle classes
The Traditional Petty Bourgeoisie
(or the old middle class)

Πάντειον Πανεπιστήμιο

Αθήνα 2023

Panteion University

Athens 2023

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	7
1 Προοίμιο στην Προσέγγιση των Μεσαίων Τάξεων.....	9
1.1 Η μεσαία τάξη: Αστοί και μεσαία τάξη στη φάση του μετασχηματισμού.....	11
1.2 Η «μεσαία τάξη» και η «μεσαία εισοδηματική τάξη».....	23
2 Θεωρητικές αντιλήψεις για τη μεσαία τάξη.....	39
2.1 Ο A. Smith και ο κλασικός μαρξισμός για τη μεσαία τάξη.....	41
2.2 Η μεσαία τάξη στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία.....	47
2.3 Συντηρητικές προσεγγίσεις για τη μεσαία τάξη.....	53
2.4 Ο C. Wright Mills και ο N. Πουλαντζάς για τη νέα μεσαία τάξη.....	59
2.5 Αναλύσεις για τη νέα μεσαία τάξη (στο τέλος του 20 ^{ου} αιώνα).....	67
2.6 Αναλύσεις θεσμών για τη μεσαία τάξη (στον 21 ^ο αιώνα).....	73
2.7 Ταξικοί πολυπροσδιορισμοί και η μεσαία τάξη (στον 21 ^ο αιώνα).....	81
3 Επιλογές για την Μεσαία Τάξη. Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη.....	93
3.1 Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη/Εναλλακτικά: Τα παλαιά μεσαία στρώματα.....	95
3.2 Παραδοσιακή μικροαστική τάξη: Ποσοτικές αποτιμήσεις και αναλογίες.....	105
3.2.1 Η εξέλιξη της απασχόλησης.....	105
3.2.2 Οι μετρήσεις για την αυτοαπασχόληση.....	106
3.2.3 Οι αναλογίες των αυτοαπασχολουμένων.....	107
3.2.4 Εθνικά Παραδείγματα Αναπτυσσόμενων Χωρών.....	108
3.2.5 Επιχειρήσεις με προσωπικό σύμφωνα με τον OECD (ΟΟΣΑ).....	131
3.2.6 Αναλογία επιχειρήσεων με προσωπικό και ιδίως με 1-9 μισθωτούς.....	132
3.2.7 Η Απασχόληση, σύμφωνα με τη Θέση στο Επάγγελμα (2021).....	133
Παράρτημα: Δεδομένα της Απασχόλησης σε Επιλεγμένες Χώρες.....	135
Πηγές.....	137
Βιβλιογραφία.....	142
Ιστοσελίδες.....	157

Πρόλογος

Το κείμενο που ακολουθεί είναι μια πολιτική ανάλυση, στο πλαίσιο της κοινωνιολογικής προσέγγισης, τόσο θεωρητική όσο και εμπειρική, με βάση τις σχετικές μετρήσεις. Αντικείμενο της μελέτης είναι η εξέταση των μεσαίων στρωμάτων, στο πλαίσιο των καπιταλιστικών σχέσεων, μέχρι το τέλος της δεύτερης δεκαετίας (με αδρές αναφορές για ορισμένες όψεις στην τρίτη δεκαετία) του εικοστού πρώτου αιώνα.

Η θεωρητική προσέγγιση έχει το χαρακτήρα της αντιπαράθεσης των διαφορετικών αναλύσεων, για τα μεσαία στρώματα και ιδίως τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, στην καπιταλιστική κοινωνική οργάνωση. Οι σημαντικές θεμελιώσεις, για την έννοια και τα εναλλακτικά χαρακτηριστικά της μεσαίας τάξης αποτελούν μια ουσιαστική μέριμνα αυτής της ανάλυσης. Η εξέταση, σε αυτό το σημείο, κινείται σε αδρές γραμμές για την αναζήτηση των διαστάσεων του εντοπισμού και του κοινωνικού ρόλου της μεσαίας τάξης. Η μετατόπιση του θεωρητικού ενδιαφέροντος, από την παραδοσιακή μικροαστική (ή παλαιά μεσαία) τάξη, στη νέα μεσαία τάξη (ή τη νέα μικροαστική τάξη), είναι κρίσιμο πεδίο της διερεύνησης. Η ανάλυση εδώ εμπεριέχει τόσο κλασικές όσο και νεότερες προσεγγίσεις. Συμπεριλαμβάνονται οι θεωρήσεις, οι οποίες έχουν συνταχθεί από τον A. Smith, τον κλασικό μαρξισμό, τον E. Bernstein, την R. Luxemburg, τον K. Kautsky, τον M. Weber, τον P. Sorokin, τους K. Davis και W. Moore, τον C. Wright Mills, τον N. Πουλαντζά, τον A. Gorz, τον E.O. Wright, τις αναλύσεις στο πλαίσιο εθνικών και διεθνών θεσμών και τον M. Savage (μαζί με την ομάδα του ερευνητικού εγχειρήματός του).

Η εμπειρική διαχείριση αποτελείται βασικά από μετρήσεις, δηλαδή τις καταγραφές της απασχόλησης και τις κατανομές των καθεστώτων εργασίας, για την περίοδο: 2006-2018, σε επιλεγμένες χώρες της παγκόσμιας σφαίρας. Τα δεδομένα αυτά προέρχονται από τον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας [ILO (www.ilo.org)] και ιδίως από την βάση δεδομένων: ILOSTAT. Πρόσθετα στοιχεία προέρχονται από τον OECD και άλλες πρόσφορες πηγές (τα στοιχεία τους εκτίθενται κατά περίπτωση). Η ανάλυση αυτή συμπληρώνει τη θεωρητική διερεύνηση. Δίνει την ευκαιρία στους αναγνώστες να συγκρίνουν τις θεωρητικές αποφάνσεις των αναλυτικών σχημάτων με τις πραγματικότητες της απασχόλησης και της επιχειρηματικότητας, σε έναν αριθμό επιλεγμένων χωρών της παγκόσμιας σφαίρας.

Αύγουστος 2023

Ανδρέας Ν. Λύτρας

Προοίμιο στην Προσέγγιση των Μεσαίων Τάξεων

1.1

Η μεσαία τάξη:

Αστοί και μεσαία τάξη στη φάση του μετασχηματισμού

Η μεσαία τάξη είναι μια εξαιρετικά αόριστη, γι' αυτό και σχεδόν «μαγική», διανοητική κατασκευή. Η ιστορία του όρου είναι η περιγραφή της ιστορίας του καπιταλισμού και της αστικής κοινωνίας, με συστροφές νοημάτων και πραγματικών καταστάσεων. Η μεσαία τάξη είναι πραγματική και παρούσα τάξη, αλλά η ονοματισμένη ως «μεσαία τάξη» είναι περίεργα προσδιορισμένη και, συνήθως, δεν ταυτίζεται με την υπαρκτή μεσαία τάξη. Κάποτε, η ονοματισμένη ως «μεσαία τάξη» περιλαμβάνει, στις παράξενες συνθέσεις της, την υπαρκτή μεσαία τάξη, αλλά η τελευταία είναι έσχατη στη φύση και τα χαρακτηριστικά της ονοματισμένης.

Η κλασική πολιτική οικονομία (A. Smith) περιέγραψε τις κοινωνικές ομάδες της μεσαιας τάξης, στην φάση του βασικά προβιομηχανικού καπιταλισμού, δίπλα στις κύριες τάξεις, ανάλογα με τον τύπο του εισοδήματος. Οι γαιοκτήμονες (δηλαδή η υπολειμματική αριστοκρατία ή ελίτ) έχουν ως εισόδημα τη γαιοπρόσοδο. Οι κάτοχοι του αποθέματος (οι καπιταλιστές) έχουν ως εισόδημα το κέρδος. Οι εργάτες έχουν ως εισόδημα το μισθό. Στην ίδια κοινωνική συγκρότηση οι αυτοαπασχολούμενοι αγρότες-καλλιεργητές (farmers), όπως και οι αυτοαπασχολούμενοι βιοτέχνες, έχουν σύνθετα εισοδήματα (σύνθεση των μέσων συντήρησης και των κερδών του αποθέματός τους).¹ Αυτοί οι

¹ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, G. Bell and Sons, 1887, σσ. 53-54.

τελευταίοι έχουν, λοιπόν, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά, για να προσδιοριστούν ως υποσύνολα της μεσαίας τάξης. Ο A. Smith, ωστόσο, δεν τούς αναφέρει με έναν τέτοιο προσδιορισμό. Μένει μετέωρη, σύμφωνα με αυτήν ανάλυση, η σχέση τους με την δομή των τάξεων της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Υπάρχει και κάτι πρόσθετο. Οι γαιοκτήμονες (landlords) έχουν το ενεργές παρελθόν της ανώτερης και, επομένως, της κυρίαρχης τάξης, ενώ είναι ασαφές στην επεξεργασία του A. Smith το αν και κατά πόσο διατηρείται η θέση τους, ως κυρίαρχη τάξη, στην περίοδο της γραφής. Αν συνέβαινε κάτι αντίστοιχο ή έστω ανάλογο στον 18^ο αιώνα, τότε είναι μια συνειρμική συνέπεια, ότι οι κάτοχοι του αποθέματος (οι καπιταλιστές, δηλαδή οι αστοί) είναι το σώμα ή μέρος του σώματος της «μεσαίας τάξης».

Την ίδια περίπου περίοδο με τη δημοσίευση του «...του Πλούτου των Εθνών», ξεκινά μια εποχή επαναστάσεων (Αμερικανική, Γαλλική, Βιομηχανική στην Αγγλία). Με εξαίρεση τη Βιομηχανική Επανάσταση, στην Αμερική και τη Γαλλία αντιπαρατίθεται, στο βασιλιά ή τον αυτοκράτορα και την αριστοκρατία, ένας συνασπισμός κοινωνικών ομάδων, στον οποίο συμμετέχουν αναμφισβήτητα οι αστοί (καπιταλιστές - δηλαδή κυρίως βιομήχανοι και έμποροι), οι βιοτέχνες, οι αγρότες-καλλιεργητές και τα μέλη μιας αρκετά αδόμητης μάζας, που περιλαμβάνει τους μισθωτούς εργάτες, τους *declasses* (απελευθερωμένοι δουλοπάροικοι, χωρίς συγκεκριμένη κοινωνική υπόσταση – στη φεουδαρχία οι τάξεις έχουν θεσμικά αναγνωρισμένη κοινωνική υπόσταση) των πόλεων και τους τελευταίους εναπομείναντες δουλοπάροικους της υπαίθρου (στη γαλλική περίπτωση). Εφόσον ο

μονάρχης και η αριστοκρατία αποτελούν την ανώτερη τάξη, της οποίας η εξουσία αμφισβητείται, ο συνασπισμός των αντιπαρατιθέμενων και επαναστατημένων δεν μπορεί να ονοματίζεται ανώτερη τάξη. Η μεσαία και οι κατώτερες τάξεις ανέλαβαν το έργο της κατακρήμνισης της ανώτερης τάξης και των προνομίων της, προκειμένου να εγκαθιδρύσουν μια κοινωνία ισότητας και ελευθερίας, για όλους τους πολίτες, για όλο το έθνος. Οι κατώτερες τάξεις στη λογική εκείνης της εποχής ταυτίζονται με τους εργαζόμενους και τους άνεργους ή τους *declasses* των πόλεων (και, βεβαίως, τους δουλοπάροικους). Είναι οι άνθρωποι χωρίς ιδιοκτησία και μόρφωση και εκείνοι εμφανίζονται να ακολουθούν τους πρωτοπόρους, με πολλές προσδοκίες (έναντι της τυραννίας του παλαιού καθεστώτος) για την ελευθερία, την ισότητα και την μελλοντική ευημερία τους.²

Οι πρωτοπόροι είχαν ιδιοκτησία και μόρφωση και ήσαν μέλη της μεσαίας τάξης, καθώς στην ανώτερη συμπεριλαμβάνονταν μόνο οι αριστοκράτες. Ήταν εύλογο τα μέλη της μεσαίας τάξης, στην οποία προεχόντως συμμετείχαν οι αστοί (έμποροι και βιομήχανοι) και μια μάζα μικροαστικών κατηγοριών (μικροϊδιοκτήτες-αγρότες, επαγγελματίες διάφορων κατηγοριών, βιοτέχνες, μικροϊδιοκτήτες-εκμισθωτές ακινήτων στις πόλεις), να είναι οι πρωτοπόροι της επαναστατικής κίνησης. Αυτοί ως εγγράμματοι και ιδιοκτήτες έχουν αίσθηση των κοινών τους συμφερόντων και καθώς έχουν ήδη δημιουργήσει επαρκή δίκτυα συνύπαρξης και επικοινωνίας (όπως οι τοπικές λέσχες), μέσω του εμπορίου και των αμοιβαίων συναλλαγών, ηγούνται των υπερβατικών διαδικασιών για τη μεγάλη πολιτική αλλαγή, την αλλαγή του

² Ζ. Μισελέ (Jules Michelet), *Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*, Αθήνα, Ελληνική Μορφωτική Εστία, 1969, τ. Α' & Β'.

καθεστώς. Από τους κόλπους των μορφωμένων της μεσαίας τάξης, στο μεταίχμιο δύο κοινωνικών και πολιτικών καθεστώτων, προέρχονται οι περίφημοι διανοούμενοι των δύο επαναστάσεων, οι γραφείς, οι οργανωτές, οι ρήτορες των κρίσιμων στιγμών της αλλαγής και οι συντάκτες των επαναστατικών διακηρύξεων, όπως και των συντακτικών κειμένων της νέας νομιμότητας.

Η προηγούμενη διήγηση δίνει, μάλλον, την εντύπωση, ότι η «μεσαία τάξη» του προηγούμενου κοινωνικού καθεστώτος και της μεταχρυσιακής φάσης, προς την νέα νομιμότητα, συντηρείται, ως ένας κοινωνικός συμβολισμός, και μετά την επιβολή του αστικού καθεστώτος, βασικά, λόγω της εξαιρετικά θετικής φήμης των πρωτοπόρων της επαναστατικής κίνησης. Αυτή η πραγματικότητα δηλώνεται πιο έντονα και διαρκέστερα στην Αμερική.

Το νέο κράτος στην αμερικανική ήπειρο ήταν αντικειμενικά πολυεθνικό (με πολλαπλές προελεύσεις των πληθυσμών που μετανάστευσαν και εντάχθηκαν στην χώρα) και πολυκεντρικό (με πολύ αισθητό στοιχείο του τον ομοσπονδιακό χαρακτήρα του κράτους). Η ενότητα του έθνους ήταν πολύ δύσκολο ή και αδιανόητο, να αποδοθεί σε κάποια εθνική, φυλετική ή άλλου τύπου συγγένεια. Η μόνη συγγένεια ή ενότητα μπορούσε να εδραιωθεί σε αποκλειστικώς συμβολικά στοιχεία, τα οποία αντιπροσώπευαν τα ιδανικά των πρωτοπόρων εκείνων μελών της «μεσαίας τάξης» του προηγούμενου καθεστώτος, δηλαδή των κοινωνικών παραγόντων που κατανίκησαν την τυραννία και την, αριστοκρατικής προέλευσης, ανώτερη τάξη.

Για περίπου ενενήντα χρόνια, η βάση για την πεποίθηση ότι η Αμερική είναι μια χώρα της «μεσαίας τάξης», ως παράγοντας της εθνικής

ενότητας, παρέμενε ισχυρή, καθώς η ύπαιθρος και οι νέες επαρχιακές πόλεις στηρίζονταν οργανικά στους μικρούς και τους μεσαίους αγρότες, τους βιοτέχνες, τους μικροκαταστηματάρχες και τους μικροεπαγγελματίες σε αστικά επαγγέλματα. Οι μεγάλοι επιχειρηματίες είχαν πλέον εδραιωθεί, στο οικονομικό τοπίο της χώρας, αλλά μια σημαντική μάζα των κατοίκων και στα μεγάλα αστικά κέντρα είχε τα χαρακτηριστικά των αυτοαπασχολούμενων ιδιοκτητών και μικροεπαγγελματιών (τεχνίτες, βιοτέχνες, μικρέμποροι, εκμισθωτές ακινήτων κ.ά.), δίπλα στους μισθωτούς εργάτες, οι οποίοι διευρύνονται συνεχώς.

Η ίδια πεποίθηση ανατροφοδοτήθηκε στη φάση του εμφύλιου, όταν εκφράστηκε η αντιπαράθεση με τις κυρίαρχες ομάδες γαιοκτημόνων-δουλοκτητών του αμερικανικού νότου. Η διαδικασία και το αποτέλεσμα της σύγκρουσης βόρειων και νότιων, με την ήττα των γαιοκτημόνων (των ανάλογων της αγγλικής αριστοκρατικής ανώτερης τάξης) και την κατάργηση της δουλείας, ενδυνάμωσε την αίσθηση της επικράτησης των αστών και των μικροαστικών στρωμάτων του βορρά, όπως και της πρωτοπορίας της ιδεολογίας, των προσδοκιών, μαζί με τους γενικότερους συμβολισμούς, της μεταιχμιακής «μεσαίας τάξης», κατά την επαναστατική περίοδο.³

³ Η χρήση του όρου: *μεσαία τάξη*, στις ΗΠΑ, φαίνεται να γενικεύεται από τη στιγμή της διατύπωσης μιας γνωστής φράσης του A. Lincoln [Aren't we all (middle class)?], το 1861. Εκείνη, η τάξη, όπως ήδη σημειώσαμε, ίσως, ταυτίστηκε με τη συλλογική ταυτότητα της ενότητας ενός ανομοιογενούς έθνους, καθώς είναι σαν να δηλώνεται πως δεν υφίστανται αριστοκρατικά προνόμια για μια μειονότητα και αποκλεισμοί για την ατομική επιτυχία της πλειονότητας των πολιτών (ιδίως, μετά τη λήξη της περιπέτειας του εμφυλίου και την κατάργηση της δουλείας). Πβ., M. Moskowitz, "Aren't We All?" Aspiration, Acquisition and the American Middle Class", R. Lopez and B. Weinstein (eds.), *The Making of the Middle Class. Towards a Transnational*

Με έναν ιδιόμορφο τρόπο στην αποικιακή μητρόπολη που ηττήθηκε, κατά την αμερικανική επανάσταση, στην Αγγλία, την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης, η ονοματισμένη ως «μεσαία τάξη» φαίνεται να έχει τη θετική πρωτοπορία. Οι ομάδες των βιομηχάνων εφαρμόζουν τις παραγωγικές τους καινοτομίες, δημιουργούν καινοφανείς οικονομικές και τεχνικές δυνατότητες για το έθνος, προσφέρουν εργασία σε πρωτοφανείς σε μέγεθος εργασιακές ομάδες και συνεισφέρουν, έτσι, στα ατομικά εισοδήματα και τον εθνικό πλούτο. Αυτοί οι πρωτοπόροι της οικονομίας αντικαθιστούν στην ηγεμονία της χώρας τις παρακμάζουσες μερίδες της αριστοκρατικής ανώτερης τάξης. Είναι μια σημαντική αιτία εκείνος ο όρος της ονοματισμένης «μεσαίας τάξης» να περιλαμβάνει και τους αστούς-καπιταλιστές. Ορισμένες φορές οι όροι και οι αναφερόμενες ομάδες γίνονται κάτι σαν άτυποι θεσμοί. Ακόμη και αν η πραγματικότητα παύσει να υπάρχει ή διαφοροποιηθεί, ένας όρος, σαν να είναι θεσμός ή σαν να είναι η ισχυρή θετική ανάμνηση ενός θεσμού του παρελθόντος, συνεχίζει να χρησιμοποιείται απαράλλακτος.

Δεν συνέβη το ίδιο στη Γαλλία, παρά την αρχική ορμή για να προκύψει κάτι ανάλογο. Σε μεγάλο βαθμό η διαφορετική ορολογία οφείλεται στη γαλλική γλώσσα και τους ιδιαίτερους προσδιορισμούς των αστικών κατηγοριών, στην ηπειρωτική Ευρώπη. Η συνοίκηση στις περιτοιχισμένες πόλεις (*bourges*) έχει διαδραματίσει το ρόλο της. Οι αστοί (*bourgeoisie*) και οι μικροαστοί (*la petite bourgeoisie*), ως όροι, έχουν επιβληθεί, με μακροχρόνια χρήση, στην καθημερινή επικοινωνία, τον επιτηδευμένο λόγο (όπως συμβαίνει στην πολιτική ανάλυση) και τη

History, Durham-London, Duke University Press, 2012, σσ. 75-87· Β. Αρανίτου, *Η Μεσαία Τάξη στην Ελλάδα την Εποχή των Μνημονίων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2018, σ. 68.

λογοτεχνία. Οι δύο αυτές κατηγορίες είναι σαφές ότι βρίσκονται σε χαμηλότερη ιεραρχική και ταξινομική σειρά, σε σχέση με την ανώτερη αριστοκρατική τάξη του προηγούμενου καθεστώτος. Δεν χρειάζεται οποιοσδήποτε εννοιολογικός προσδιορισμός, που θα τις τοποθετούσε στην ενότητα της «μεσαίας τάξης» του προηγούμενου καθεστώτος. Μετά την εδραίωση της νέας νομιμότητας τα μέλη της *bourgeoisie*, με την επιβλητική πλέον θέση τους δεν είχαν λόγο να αναζητούν την συγκρότηση μιας νέας διανοητικής κατασκευής, η οποία θα τους συνενώνει με την *petite bourgeoisie*. Αντίθετα από εκείνη την προοπτική, αντιμετώπιζαν υποτιμητικά τους μικροαστούς και γινόταν μάλλον με απαξιωτικό τρόπο η αναφορά στον όρο *petite bourgeoisie* και τα εννοιολογικά της παρελκόμενα. Η συνειρμική υποτίμηση της φύσης, της συμπεριφοράς και των χαρακτηριστικών της (la) *petite bourgeoisie* πέρασε στην αγγλική μεταφορά (δεν πρόκειται ακριβώς για μετάφραση), δηλαδή αποδόθηκε, ως *petty bourgeoisie*.

Την παράδοση της ηπειρωτικής Ευρώπης, σε σχέση με την ορολογία και τη σημασία της μεσαίας τάξης, φαίνεται να ακολούθησε ο K. Marx και εν γένει ο μαρξισμός, προκειμένου να περιγράψει την ταξική δομή, ιδίως, μετά την αποκρυστάλλωση του βιομηχανικού καπιταλισμού. Ο K. Marx χρησιμοποίησε τη γαλλική ορολογία και προσδιόρισε τα μέλη της μεσαίας τάξης, ως αποκλειστικά τα μέλη της *petite bourgeoisie*. Ο όρος *bourgeoisie* αντιπροσωπεύει, μόνο, τους αστούς-καπιταλιστές και οποιοσδήποτε διανοητικός συνειρμός ταξικής επικοινωνίας ή σύμπλεξης με τα μέλη της *petite bourgeoisie* δεν είναι δυνατός, σε αυτήν την αντίληψη. Στην ουσία του, ο ταξικός προσδιορισμός της *petite bourgeoisie* απορρέει απολύτως από την ανάλυση του A. Smith, για τους

αγρότες-καλλιεργητές (farmers) και τους βιοτέχνες. Είναι, κατ' αυτήν την αντίληψη, μικροί κάτοχοι κεφαλαίου και αυτοαπασχολούμενοι εμπορευματοπαραγωγοί. Η πρόβλεψη για αυτήν την τάξη είναι, σύμφωνα με το μαρξισμό, απαισιόδοξη. Λίγα πρόσωπα θα καταφέρουν να ανέβουν στην αστική τάξη, η συντριπτική πλειονότητα των μελών της θα καταστραφούν οικονομικά και θα ενταχθούν στην εργατική τάξη και επομένως η μικροαστική τάξη αυτή θα συρρικνωθεί δραστικά. Η ταξική διχοτόμηση μεταξύ αστών και προλεταρίων θα ξεχωρίζει αδρά στη μορφή της κοινωνικής δομής.

Σε ένα ακόμη επίπεδο, ο σχηματισμός του φορντικού-τεϊλορικού μοντέλου⁴ της ιδιωτικής επιχείρησης και η συγκρότηση του γραφειοκρατικού-ιεραρχικού υποδείγματος των δομών του μεγάλου σε μέγεθος (και σε απασχόληση) κοινωνικού κράτους (από το 1933 και μετά),⁵ διαμορφώνουν σημαντικά στρώματα διευθυντών, προϊσταμένων

⁴ Πβ., D.A. Hounshell, *From the American System to Mass Production, 1800-1932*, όπ.π., σσ. 217-218· Δ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική Κοινωνιολογία. Οργάνωση, Εργασία, Τεχνολογία*, σσ. 127-128, 140-142· F.W. Taylor, "The Principles of Scientific Management", όπ.π., σσ. 116-198· A.N. Λύτρας, *Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση*, όπ.π. (ενότητα 1.3.2 εκείνου του κειμένου).

⁵ Η διαμόρφωση του μεγάλου κράτους, με την εκτεταμένη απασχόληση στο Δημόσιο και τις δημόσιες δομές ή επιχειρήσεις κρίθηκε από την πολύ ευρεία δημόσια χρηματοδότηση της οικονομίας. Η θεωρητική βάση για τη στήριξη της ανάγκης διεύρυνσης των δημοσίων δαπανών και παρεμβάσεων και τις πηγές της δημόσιας χρηματοδότησης, βασικά, ανήκει στο έργο του J.M. Keynes. Η συγγενής, αλλά διαφοροποιημένη, επεξεργασία του W. Beveridge, υποστηρίζει την αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης, ως βασική πηγή χρηματοδότησης, των σταθερών δημόσιων δομών και την πιο έντονη (αλλά και σταθερή) απασχόληση στο κράτος. Η τελευταία πρόταση είναι πιο έντονα και σταθερά παρεμβατική, ενώ σημειώνουμε πως εφαρμόστηκε στη μεταπολεμική Δυτική Ευρώπη. Πβ., J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London, Macmillan, 2007 (1936)· W. Beveridge, *Social Insurance and Allied Services*, London, H.M. Stationary Office, Cmd. 6404, 1942a· W. Beveridge, *Social Insurance and Allied Services: Memoranda from Organizations*, London, H.M. Stationary Office, Cmd. 6405, 1942b. Για τη δραστική αύξηση της δημόσιας χρηματοδότησης της οικονομίας, μεταξύ άλλων για

και μια ολόκληρη ακολουθία υπαλλήλων γραφείου, πωλητών και βοηθών, που ενώ είναι μισθωτοί δεν μοιάζουν με τη βιομηχανική εργατική τάξη. Παρά την αληθή εξέλιξη, πως η παραδοσιακή μικροαστική τάξη (*petite bourgeoisie* ή *petty bourgeoisie*) έχει δεχθεί συντριπτικά πλήγματα (κατά την κρίση του 1929-1930), δηλαδή στην ενδιάμεση περίοδο των προκειμένων διαμορφώσεων στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα της οικονομίας, τροφοδοτείται μια συζήτηση γεμάτη, με σωρεία από ψίχουλα ανόμοιων πραγματικοτήτων και πλήθος αοριστιών, γενικών εκτιμήσεων και ποικίλων ανακριβειών, σχετικά με τη διεύρυνση της μεσαίας τάξης. Ισχυρίζονται (για να ειπωθεί συνοπτικά), ότι όσοι δεν είναι χειρώνακτες εργάτες (σε μια περίοδο που εκείνοι δεν αυξάνονται ή και φθίνουν σε αριθμούς, στην προοπτική να καταστούν μια μειονότητα των μισθωτών) στην υλική παραγωγή, δεν είναι εργάτες (άρα δεν είναι και μέλη της εργατικής τάξης), παρά το γεγονός ότι είναι μισθωτοί (υπάλληλοι, ακόμη και πολύ χαμηλά αμειβόμενοι).⁶

την αποτελεσματική καταπολέμηση της ανεργίας, βλ., P.A. Baran, P.M. Sweezy, *Monopoly Capital. An essay on the American economic and social order*, New York, Modern Reader, 1968 (1966), σσ. 146, 232-233. Πολύ σύντομα (με βάση το αμέσως προηγούμενο βιβλίο), θα αναφέρουμε, πως, το 1929, οι δημόσιες δαπάνες των ΗΠΑ αντιπροσώπευαν το 9,8% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος και, το 1959 έφτασαν να αντιπροσωπεύουν το 27,3% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος [το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν - GNP – είναι το σύνολο της αξίας των προϊόντων και των υπηρεσιών που παράγεται τόσο μέσα στα όρια του εθνικού κράτους όσο και στο εξωτερικό από τους πολίτες τους εθνικού κράτους. Αντιπαραβάλλεται, έτσι προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν - ΑΕΠ (GDP) -, το οποίο αντιπροσωπεύει το σύνολο της αξίας των προϊόντων και των υπηρεσιών που παράγεται μόνο μέσα στα όρια του εθνικού κράτους]. Τα στοιχεία των δημόσιων δαπανών υποδεικνύουν την τεράστια διεύρυνση του κράτους, των κρατικών παρεμβάσεων και της δημόσιας απασχόλησης, στην πιο πλούσια και ισχυρή καπιταλιστική χώρα, μετά το 1933.

⁶ Η πιο συστηματική και αξιόπιστη σχετική μελέτη είναι αυτή του C. Wright Mills. Βλ., C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, Oxford-New York, Oxford University Press, 1969 (1951).

Τα μεσαία διευθυντικά στελέχη και οι ομάδες των προϊσταμένων, εμφανίζονται πράγματι σε πρωτοφανείς αριθμούς για την ιστορία του καπιταλισμού, αλλά αποτελούν μια σχετικά περιορισμένη αναλογία της μισθωτής εργασίας και της απασχόλησης.⁷ Είναι οι λειτουργοί των διοικητικών ρόλων των διευθύνσεων και των οργανωτικών τμημάτων. Αυτοί οι διοικητικοί λειτουργοί των μεσαίων βαθμίδων είχαν χαρακτηριστικά, τα οποία τούς έκαναν να ξεχωρίζουν τόσο από τους αστούς καπιταλιστές όσο και από τα μέλη της εργατικής τάξης. Είχαν πιο υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο εξειδίκευσης, εργάζονταν δίχως σωματικό κάματο, ασκούσαν τη διοικητική ισχύ τους στους υφισταμένους τους, είχαν υψηλότερο ή πολύ υψηλότερο κύρος έναντι της μεγάλης μάζας των μισθωτών, λάμβαναν υψηλότερες αποδοχές και είχαν την ενδεχόμενη προοπτική της επαγγελματικής ανόδου σε ιεραρχικά ανώτερες βαθμίδες, πράγμα που είναι πιθανόν να οδηγούσε και σε κοινωνική άνοδο. Οι θέσεις που κατείχαν ήταν, σίγουρα και από κοινωνική άποψη, μεσαίες, για όλους αυτούς τους λόγους, έναντι των αστών και των εργατών. Δεν ήταν, όμως και ακριβώς, τάξη, επειδή οι συγκεκριμένοι ρόλοι και τα συγκεκριμένα πρόσωπα αντιπροσώπευαν σχετικά μικρές αναλογίες, σε σχέση με τις μάζες των υφιστάμενων τους μισθωτών και ιδίως υπαλλήλων και, βεβαίως, είναι αμφίβολη η παρουσία τους στις ιστορικές πραγματικότητες, ως συλλογικό κοινωνικό υποκείμενο. Προκειμένου να εμφανίζονται τα νέα (πλέον) «μεσαία στρώματα» πολυάνθρωπα και, κοινωνικά, περισσότερο αισθητά, συνυπολογίστηκαν, ως μέλη τους, όλοι οι μισθωτοί υπάλληλοι, που δεν ήταν χειρώνακτες εργάτες. Σε δύο πραγματικά φαινόμενα βασίστηκε αυτή η συστροφή της «συμπερίληψης»

⁷ C. Wright Mills, *White Collar:*, όπ.π., σσ. 63-65.

των τελευταίων, στα μεσαία στρώματα. Το πρώτο φαινόμενο είναι, ότι είχαν ή έχουν ανάλογα εκπαιδευτικά προσόντα στο ίδιο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας με τα μεσαία διοικητικά στελέχη. Το δεύτερο είναι πως, υπό κάποιες προϋποθέσεις, μπορούν να επιτύχουν επαγγελματική, εισοδηματική και κοινωνική άνοδο (είναι σίγουρο, ωστόσο, πως μόνο ένα μικρό ποσοστό θα διαδεχθεί τα προηγούμενα μεσαία στελέχη), σε ατομική βάση. Βέβαια, για την κάθε ξεχωριστή στιγμή της διερεύνησης και της συγχρονικής αναγνώρισης της κοινωνικής υπόστασης, μια τέτοια συμπερίληψη είναι στρεβλωτική της τρέχουσας πραγματικότητας, σε κάθε συγκυρία. Πρόκειται, λοιπόν, για μια πρόβλεψη, σε ένα αδιόρατο μέλλον και σε εντελέστατα υποθετική βάση, η οποία είναι καταδικασμένη να μείνει ανεπιβεβαίωτη για την πλειονότητα των μισθωτών υπαλλήλων.

1.2

Η «μεσαία τάξη» και η «μεσαία εισοδηματική τάξη»

Δεν ήταν εύκολο για τους εκπροσώπους της αστικής τάξης και της αστικής διανόησης, να παραδεχθούν ότι ο Κ. Marx είχε δίκιο στην πρόβλεψή του για την συρρίκνωση της παλαιάς ή παραδοσιακής μεσαίας τάξης (*la petite bourgeoisie*), στο πλαίσιο της εξέλιξης του καπιταλισμού, και τη διαμόρφωση μιας διχοτομημένης κοινωνικής δομής, στην οποία είναι διακριτή η σαφής κοινωνική πόλωση μεταξύ κατόχων του κεφαλαίου (ως εργοδοτών) και μισθωτών εργαζομένων (η αυθεντική θέση του Κ. Marx, κατά την ανάγνωσή μας, κάνει λόγο για την ένταξη της πλειονότητας των φορέων της εργασίας κάτω από την εξουσία του κεφαλαίου). Η παραδοχή της πρόγνωσης και, πολύ περισσότερο, η αναγνώριση μιας αντίστοιχης πραγματικότητας θα υποδείκνυαν ότι η αστική κοινωνία και οι οικονομικές συνθήκες της είναι διεξοδικές μόνο για μια μειονότητα των πολιτών. Ένας μόνος αληθοφανής τρόπος υπήρχε για να ανατραπεί η συγκεκριμένη εντύπωση, δηλαδή να επιχειρηθεί να υποδειχθεί ότι μεσαία τάξη δεν έχει συρρικνωθεί ή, ακόμη σπουδαιότερο, ότι η μεσαία τάξη έχει διευρυνθεί.

Όταν η μέτρηση των μεγεθών ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών δεν έχει τον επιθυμητό χαρακτήρα, επιχειρείται να γίνει παρέμβαση τόσο στον ορισμό (περιλαμβάνει την εννοιολόγηση και την ονοματοδότηση) των κατηγοριών όσο και στον τρόπο μέτρησής τους. Στη συνέχεια, το

ρόλο του προπαγανδιστικού μηχανισμού αναλαμβάνουν οι φορείς της διαφήμισης και των προωθητικών ενεργειών, οι εταιρείες έρευνας της κοινής γνώμης, οι δεκάδες ή εκατοντάδες ειδήμονες και ειδικοί και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Από όλους τους προκείμενους αγωγούς, γίνεται η εμμοική διάδοση των διανοητικών κατασκευών και των αποτελεσμάτων των νεοφυών μετρήσεων, με εκείνη την λεξικογραφικά «πλούσια» γλώσσα, που περιλαμβάνει μια μόνο αναφορά σε τάξεις και σε ο,τιδήποτε σχετικό με την ταξική κατάσταση και δομή, δηλαδή στη «μεσαία τάξη» (συμπληρώνεται, ακροθιγώς, με χαώδεις αοριστίες για τους φτωχούς, τη φτώχεια, τους επιχειρηματίες, τους μισθωτούς, τους συνταξιούχους και κάποιους πλούσιους).

Θα κάνουμε λόγο, σύντομα, για ορισμένα παραδείγματα ανάλογων παρεμβάσεων, με διασκευές διανοημάτων και διαμορφώσεις του τρόπου μέτρησης του εύρους των κοινωνικών ομάδων (κοντά στα όρια της αυθαιρεσίας ή και πέρα από αυτά), όπως και του μεταξύ τους συσχετισμού.

Συχνά η κοινωνική κατάσταση προσδιορίζεται με «κάποια ελαφρότητα» και με βάση τις διαφορές εισοδήματος ή ακόμη τις διαφορές πλούτου και φτώχειας. Είναι, όμως, εξαιρετικά δυσχερές, να οριστεί η ποσοτική διαφορά (παρά μόνο με μία αποφασισμένη αυθαιρεσία) του πλούτου από την κατάσταση που δεν θεωρείται πλούτος και ακόμη πιο σύνθετο είναι το ζήτημα της πραγματικής απόστασης του πλούτου και (από τους διάφορους εθνικούς προσδιορισμούς) της φτώχειας. Αν επιχειρούσαμε να καταγράψουμε με αυστηρούς όρους την απόλυτη φτώχεια (άτομα με εισόδημα: 1 δολάριο, 1,25 δολάριο ή πέντε δολάρια, την ημέρα), τότε η έννοια της φτώχειας και των φτωχών αυτού

του είδους θα ήταν σε ένα βαθμό διεξοδική, μόνο, για τις πολύ χαμηλής ανάπτυξης χώρες του σημερινού κόσμου, οι οποίες όμως συγκεντρώνουν την πλειονότητα των πληθυσμών της υφηλίου.⁸ Τα ίδια κριτήρια και οι αντίστοιχες καταγραφές θα ήταν ταυτόχρονα άνευ σημασίας για τις αναπτυγμένες χώρες. Αν χρησιμοποιούσαμε ανάλογα δεδομένα, το αποτέλεσμα θα ήταν εξαιρετικά απλοϊκό: δεν θα υπήρχε φτώχεια και δεν θα διαπιστώναμε φτωχούς σε αυτού του είδους τη μέτρηση. Και πάλι, όμως, δεν θα υπήρχε κάποιος πραγματικά σημαντικός καθορισμός των ορίων του πλούτου, με τις κατηγορίες του πληθυσμού, οι οποίες δεν ανήκουν στους φτωχούς.

Με ένα κοινό και κυνικό τρόπο, οι χειριστές των μετρήσεων ή (ακόμη πιο προβληματικό ζήτημα) των οικονομικών μεθόδων δεν αντιμετωπίζουν τα συγκεκριμένα ζητήματα και αντ' αυτών προσδιορίζουν, σαν να ήταν ένα ικανό αντίβαρο, μια «μεσαία» εισοδηματική «τάξη». Με μια ακόμη πιο προκλητική ροπή και σχεδόν με έλλειψη ευαισθησίας, φθάνουν να προσδιορίζουν με τεράστια ελαστικότητα το ανώτερο και το κατώτερο όριο της λεγόμενης «μεσαίας (εισοδηματικής) τάξης».⁹ Αυτό με σειρά του κρίνει ταυτόχρονα τα όρια

⁸ Λίγα πράγματα μπορεί να προσθέσει κάποιος στα δεδομένα της προκλητικής και εξωφρενικά έντονης εισοδηματικής διαφοράς, μεταξύ πλούσιων και φτωχών προσώπων στον πλανήτη, όπως και της αφόρητης κατάστασης των φτωχών. Πβ., Oxfam International, "An economy for the 1%. How privilege and power in the economy drive extreme inequality and how this can be stopped", *Oxfam Briefing Papers*, Oxford, Oxfam GB, 2016 (January), No, 210, σσ. 2-3, 9, 11, 12-15. Credit Suisse Research Institute, *Global Wealth Databook 2015*, Zurich, Credit Suisse Research Institute (www.credit-suisse.com/researchinstitute), 2015 (October), σ. 3. Είναι χαρακτηριστική η διαπίστωση της τελευταίας μελέτης, ότι το 0,7% των πιο πλούσιων του πλανήτη κερδίζουν όσα κερδίζουν 3,4 δισεκατομμύρια κατόχων χαμηλότερων εισοδημάτων (εισόδημα κάτω από 10.000 δολάρια το χρόνο).

⁹ U.S. Department Of Commerce (Economics and Statistics Administration), Office of the Vice President of the United States (Middle Class Task Force)], *Middle Class*

της ανώτερης και της κατώτερης τάξης. Οι αναλύσεις αυτές «απεικονίζουν» την ακόλουθη πραγματικότητα: μετά (σε ελάχιστα υψηλότερο επίπεδο) από τους πληθυσμούς που έχουν προσδιοριστεί με τα εθνικά κριτήρια ως φτωχοί,¹⁰ οι υπόλοιποι φαίνεται να είναι στη συντριπτική τους πλειονότητα μέλη¹¹ μια ευρύτατης «μεσαίας

in America, Washington D.C., 2010 (January). H. Kharas, “The Emerging Middle Class in Developing Countries”, OECD, Development Centre, *Working Papers*, No. 285, 2010 (January).

¹⁰ Ο προσδιορισμός του ορίου της φτώχειας ανά χώρα πραγματοποιείται τυπικά, δηλαδή με πράξη της ιεραρχίας του νόμου (είτε με διάταξη νόμου είτε με πράξη της εκτελεστικής εξουσίας μετά από σχετική εξουσιοδότηση διάταξης νόμου -στην ελληνική περίπτωση είτε Προεδρικό Διάταγμα είτε Κοινή Υπουργική Απόφαση είτε Υπουργική Απόφαση κλπ.). Αυτός ο προσδιορισμός απέχει αρκετά από τον εναλλακτικό προσδιορισμό των φτωχών και της φτώχειας με βάση είτε το μέσο κατά κεφαλήν ακαθάριστο εθνικό προϊόν είτε αναλογίες (σε ποσοστά %) του διάμεσου εισοδήματος ή τον πιο επιτηδευμένο δείκτη Gini [με βάση τη μελέτη της οικονομικής ανισότητας, βλ., A. Atkinson, “The Luxembourg Income Study (LIS): Past, Present and Future.” *Socio-Economic Review* 2(2): 165-190], στις αναπτυγμένες χώρες. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, το όριο (κατώφλι) της φτώχειας είναι τα 5.251 ευρώ ετησίως ανά μονοπρόσωπο νοικοκυριό και τα 11.028 ευρώ για νοικοκυριά με δύο ενήλικες και δύο εξαρτώμενα παιδιά ηλικίας κάτω των 14 ετών. Το όριο της φτώχειας ορίζεται στο 60% του διάμεσου συνολικού ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών, το οποίο εκτιμήθηκε σε 8.752 ευρώ, ενώ το μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών της χώρας εκτιμήθηκε, το 2020, σε 17.089 ευρώ [βλ., ΕΛΣΤΑΤ, «ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ: Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2021 (Περίοδος αναφοράς εισοδήματος: Έτος 2020)», *Δελτίο Τύπου*, 2022 (27 Ιουλίου)].

¹¹ Στην ουσία και στις περισσότερες περιπτώσεις, ο προσδιορισμός του κατώτερου και του ανώτερου ορίου της λεγόμενης «μεσαίας (εισοδηματικής) τάξης» είναι αποτέλεσμα μιας εν πολλοίς «αυθαίρετης» επιλογής μιας κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας ή ενός κυρίαρχου πολιτικού συσχετισμού, της οποίας προηγείται μια εισήγηση «τεχνικού χαρακτήρα» είτε ενός διεθνούς οργανισμού (π.χ. του ΟΟΣΑ, οποίος είναι διεθνής διακρατικός οργανισμός και στην ουσία οι αποφάσεις του είναι διά-κυβερνητικές) είτε ενός εθνικού θεσμού, με σχετική αρμοδιότητα (π.χ. ένα ινστιτούτο), ή μιας *ad hoc* ομάδας ειδικών για το συγκεκριμένο αντικείμενο. Στην πιο συνηθισμένη εκδοχή αντίστοιχων πράξεων, ο προσδιορισμός γίνεται με βάση το «διάμεσο» (και όχι το «μέσο» εισόδημα). Σύμφωνα με την πρόσληψη του τρόπου προσδιορισμού, στην Ελλάδα, ο Υπουργός Οικονομικών, Χρ. Σταϊκούρας, θεωρεί ότι η μεσαία εισοδηματική τάξη περιγράφει στα μονοπρόσωπα νοικοκυριά ένα εισόδημα μεταξύ 6.294 και 16.783 ευρώ, σε νοικοκυριά με δύο άτομα, μεταξύ 8.901 και 23.735 ευρώ και στα νοικοκυριά με τρία άτομα, μεταξύ 10.901 και 29.069 ευρώ

(εισοδηματικής) τάξης». Σε όλους αυτούς τους προσδιορισμούς απουσιάζει η ρητή και αναλυτική αναγνώριση μιας κατώτερης εισοδηματικής τάξης, με έναν γνωστό και εδραιωμένο θεωρητικά ονοματισμό (π.χ. εργατική τάξη) και βεβαίως της ανώτερης εισοδηματικής τάξης, με έναν ανάλογα σαφή ονοματισμό (για την τελευταία η εκτίμηση γίνεται, μάλλον πλαγίως, καθώς μένουν χωρίς λεπτομερή σχολιασμό τα ανώτερα κλιμάκια της κλίμακας των εισοδημάτων).

Παραμένουν ακόμη δύο «λεπτά» θέματα. Το πρώτο θέμα είναι ότι σε κάθε εθνική κλίμακα της κατανομής των εισοδημάτων χωρούν να αναγνωριστούν δύο, τρεις, πέντε, δέκα ή και είκοσι (κλπ.) επιμέρους κατηγορίες εισοδημάτων. Σε κάποια λογική, λοιπόν, ή σε μία ερευνητική ή διανοητική ή πολιτική στρατηγική θα πρέπει να ανταποκρίνεται η κατάτμηση της κλίμακας των εισοδημάτων, σε τρεις βασικά εισοδηματικές κατηγορίες, οι οποίες με μέγιστη αυθαιρεσία και ανεξήγητα προσδιορίζονται ως «τάξεις». Από αυτές, μάλιστα, η ενδιάμεση «τάξη» θεωρείται ταυτόσημη, ενώ δεν είναι αποτέλεσμα μιας

(“Σταϊκούρας: Η μεσαία τάξη ξεκινά από τα 6.294 ευρώ,” Sofokleousin.gr, <https://www.sofokleousin.gr/staikouras-i-mesaia-taksi-ksekina-apo-ta-6294-eyro>, 15:45, 28 Νοεμβρίου 2019). Μεταξύ των εναλλακτικών διαχειρίσεων, επικρατούν βασικά δύο μοντέλα καταγραφής και μέτρησης της «μεσαίας (εισοδηματικής) τάξης»: α) ο προσδιορισμός του εισοδήματος της εντός των ορίων του 75% και του 125% του «διάμεσου εισοδήματος»· β) ο σταθερός ορισμός της μεσαίας τάξης ως το 60% του πληθυσμού με εισόδημα (με υποδιαίρεση: σε κατώτερη μεσαία, μεσαία -πυρήνα της μεσαίας τάξης- και ανώτερη μεσαία τάξη), με άμεση συνέπεια να αναγνωρίζεται ότι το 20% του πληθυσμού αποτελεί την κατώτερη τάξη και ένα άλλο 20% την ανώτερη τάξη. Πβ., A. Atkinson, A. Brandolini, “On the identification of the ‘middle class’”, ECENEQ, Society for the Study of the Economic Inequality, *Working Papers*, No. 217, 2011· A. Banerjee, E. Duflo, “What is middle class about the middle classes around the world?”, *Journal of Economic Perspective*, 22 (2), 2008, σσ. 3-28· S. Pressman, “The decline of middle class: An international perspective”, *Journal of Economic Issues*, 41(1), 2007, σσ. 181-200.

αυτονόητης ταυτοποίησης (της ενδιάμεσης κατηγορίας, με κριτήριο το αυθαίρετα ορισμένο ύψος του εισοδήματος), με τη «μεσαία τάξη».

Κατά τη δική μας ανάγνωση και εκτίμηση, η επιλογή για την τριχοτόμηση της εισοδηματικής κλίμακας οφείλεται στην εδραιωμένη, από τις θεωρητικές επεξεργασίες, «τριαδική» μορφή της κοινωνικής δομής του καπιταλισμού. Με μια εμμονική προσπάθεια, οι ειδήμονες των κρατικών θεσμών και οι οικονομολόγοι, που είναι υπέρμαχοι του σημερινού τύπου της δημόσιας χρηματοδότησης της οικονομίας, σε συνδυασμό με τον τρέχοντα τύπο λειτουργίας των διεθνών αγορών, επιχειρούν να επισημάνουν, ότι οι μισθωτοί, οι οποίοι αποτελούν τις συντριπτικές πλειονότητες των σύγχρονων κοινωνιών, κατά τη γνώμη τους, δεν είναι μέλη μιας κατώτερης τάξης (πολύ περισσότερο και ρητά της εργατικής τάξης, έστω, κατά πλειοψηφία). Καθώς τα περισσότερα, εδραιωμένα σε πολύ ισχυρές θεωρητικές θεμελιώσεις, υποδείγματα κοινωνικής ανάλυσης διακρίνουν τύπους κοινωνικής δομής που αποτελούνται από τρεις τάξεις, η προσπάθειά τους είναι να μετατοπίσουν τη συζήτηση από την εμφανή ένδειξη της διεύρυνσης της μισθωτής εργασίας (δηλαδή της θέσης στο επάγγελμα και τα ποιοτικά κριτήρια ιδιοποίησης του κοινωνικού πλούτου, των οποίων ακολουθεί ο προσδιορισμός του ύψους του εισοδήματος για την συντριπτική πλειονότητα των μισθωτών εργαζομένων). Αυθαίρετα καθορίζουν, λοιπόν, τομές στην κλίμακα των εισοδημάτων (που συμπληρώνονται και από κάποιους επίσης αυθαίρετους αυτοπροσδιορισμούς των ατόμων)¹²

¹² Σε επόμενο σημείο της μελέτης μας, θα παρακολουθήσουμε εκτιμήσεις, οι οποίες συνδυάζουν το εισόδημα με τις ατομικές προσδοκίες. Βλ., U.S. Department Of Commerce (Economics and Statistics Administration), Office of the Vice President of the United States (Middle Class Task Force)], *Middle Class in America*, Washington

και διά αυτών κατατάσσουν τους (υπερβολικά) περισσότερους μισθωτούς στη μεσαία τάξη (!). Πρόκειται για ένα εγχείρημα λιγότερο επιστημονικής διαχείρισης και περισσότερο ιδεολογικής προσέγγισης ή και εφαρμοσμένης διαφώτισης (θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως επικοινωνιακή προπαγάνδα, στα όρια της εσκεμμένης αναλήθειας).

Το δεύτερο θέμα είναι, πως, όταν η αναφορά σε τάξεις αρχίζει και τελειώνει στην προσδιορισμένη, με περίεργο τρόπο, ως «μεσαία τάξη», τότε δημιουργεί την αίσθηση ότι και η κοινωνία είναι μια κοινωνία της ευρείας «μεσαίας τάξης», δηλαδή μια κοινωνία με ομαλές κοινωνικές συνθήκες, χωρίς μεγάλες και έντονες ανισότητες ή και ταξικές διαφορές. Οι φτωχοί (το πλαγίως εννοούμενο αντίστοιχο της κατώτερης τάξης), περίπου ατομικά υπεύθυνοι για την κατάσταση τους,¹³ δεν είναι ακριβώς μια κατώτερη τάξη, αλλά ένα συνονθύλευμα αποκλεισμένων (ή ακόμη και «αυτό-αποκλεισμένων»)¹⁴. Οι πλούσιοι είναι μια ακόμη παραθετικά νοούμενη κοινωνική ομάδα, δίπλα στους άλλους ή, για τους «πιο αιχμηρούς» αναλυτές, σε πιο ψηλό επίπεδο από τους άλλους και βέβαια με πολύ καλύτερο εισόδημα. Με ένα πολύ αόριστο τρόπο: οι φτωχοί

D.C., 2010 (January). Είναι εντυπωσιακό, σε ανάλογες περιπτώσεις, ότι γίνονται αντικείμενο σύμπλεξης αντικειμενικοί παράγοντες (έστω το εισόδημα) με εντελώς αυθαίρετους και ακραία υποκειμενικές θεάσεις του ατομικού μέλλοντος (όπως οι «προσδοκίες» - σημαίνουν τους στόχους των ατόμων για το μέλλον, επομένως τις μη υπαρκτές πραγματικότητες, τη στιγμή της ανάλυσης), για να μετρηθούν τα μεγέθη των εισοδηματικών και κοινωνικών ομάδων, τη συγκεκριμένη στιγμή.

¹³ Γίνεται λόγος για ένα συνονθύλευμα, στο οποίο περιλαμβάνονται οι ενήλικοι σε μονογονεϊκές οικογένειες, οι άνεργοι, οι γηραιοί συνταξιούχοι χωρίς την κατάλληλη προσωπική μέριμνα για την έγκαιρη εξασφάλιση των αναγκών για την αξιοπρεπή επιβίωση, οι εθισμένοι σε ουσίες και διάφορες επιβαρείς συνήθειες που οδηγούν ακόμη και σε ασθένειες, τα άτομα χωρίς κανονική και πλήρη εκπαίδευση, οι παραβατικοί και οι διάφορες ειδικές κατηγορίες αδύναμων ή γενικώς οι «δυστυχημένοι».

¹⁴ Βλ., Α.Ν. Λύτρας, Κ.Ν. Σουλιώτης, *Αποκλεισμοί στην Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004.

είναι φτωχοί και οι πλούσιοι είναι πλούσιοι. Λείπει, δηλαδή, μια λέξη, που εξηγεί την κατάσταση του προαναφερθέντος ζεύγους κάθε κοινωνίας, αποφεύγοντας την διπλή και αυτοπαθή ταυτολογία: δηλαδή το «επειδή». Αν επιλέγαμε αυτήν τη λέξη, ως συνδετική και επεξηγηματική, τότε ενδεχομένως τείνει στην ακόλουθη απόδοση: κάποιιοι είναι φτωχοί επειδή ορισμένοι άλλοι είναι πλούσιοι, και το αντίστροφο.

Σε αυτές τις αναλύσεις, ως προέκταση των αντίστοιχων καταγραφών, δεν υπάρχει οποιαδήποτε αναφορά στις αμοιβαίες σχέσεις τους και πολύ περισσότερο στην αναζήτηση κάποιας ενιαίας αιτιώδους συνάφειας, για την κατάσταση όλων αυτών των ομάδων. Είναι πρόβλημα και μάλιστα εξαιρετικά βαρύ, καθώς αν δεν είναι αποτέλεσμα της έλλειψης της κατάλληλης διανοητικής ετοιμότητας ή έστω του στοιχειώδους κοινωνικού ενδιαφέροντος, τότε αποτελεί την ένδειξη μιας απαράδεκτης αδιαφορίας ή μιας σκόπιμης σκληρότητας.

Η περιγραφόμενη κοινωνική δομή, δηλαδή αυτή που επικεντρώνει στην επινοημένη «μεσαία (ενδιάμεση εισοδηματική) τάξη» δεν υπάρχει στην πραγματικότητα· είναι στην κυριολεξία ανύπαρκτη· είναι, δηλαδή, κατασκευασμένη. Στον αντίποδα, υπάρχουν πολύ πυκνές ενδείξεις ότι οι σύγχρονες κοινωνίες είναι, ακόμη και στο αμιγώς εισοδηματικό επίπεδο (με βάση την υπόθεση ότι θα δεχθούμε, ως στοιχειωδώς υπάρχουσα και ευσταθή, την τριχοτόμηση της κλίμακας των εισοδημάτων), πολύ έντονα υπόφορες της εισοδηματικής πόλωσης. Την σημαντικότερη ένδειξη περί τούτου μάς προσφέρει η ανάλυση του T. Piketty.¹⁵

¹⁵ T. Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 2014, σ. 249. Το 2010, στη μεσαία τάξη της Ευρώπης (δηλαδή το 40% του πληθυσμού) αναλογεί το 40% του συνόλου της αξίας των εισοδημάτων (στην ανώτερη τάξη, δηλαδή το 10% του πληθυσμού, αναλογεί το 35% της

Μια ακόμη ένδειξη τεκμηρίωσης εισφέρεται, επίσης, και από την χορεία των αναλύσεων που επικεντρώνουν στο ίδιο το πεδίο των εκτιμήσεων περί της εισοδηματικής και κατασκευασμένης «μεσαίας (δηλαδή ενδιάμεσης εισοδηματικής) τάξης».¹⁶ Και σε αυτήν την περίπτωση αποτύπωσης των εναλλακτικών όψεων της πραγματικότητας, γίνεται σαφής η σημαντική καταβύθιση των μεσαίων εισοδημάτων, την περίοδο: 2010-2014, στις μητροπολιτικές περιοχές των ΗΠΑ.

Η γρήγορη απόφαση από αυτές τις δύο αποτιμήσεις της κατανομής των εισοδημάτων είναι, ότι τόσο το διανόημα περί «εισοδηματικής μεσαίας τάξης» είναι θεωρητικά (που σημαίνει και ποιοτικά) αδύναμο όσο και το πρακτικό αποτέλεσμά του είναι ανεπαρκές (πράγμα που σημαίνει, ότι πρέπει να αναμένουμε πρόσθετες επινοήσεις και κατασκευές για να τό σταθεροποιήσουν από τις διανοητικές και τεχνικές αστάθειες, αν παραμείνει ενεργής η προσπάθεια εξωραϊσμού της πραγματικότητας). Αυτό συμβαίνει επειδή δεν τονίζει αρκετά καλά την πλασματική εικόνα της εξισορροπημένης κοινωνίας των λεγόμενων «μεσαίων τάξεων».

συνολικής αξίας των εισοδημάτων, ενώ στην κατώτερη τάξη, δηλαδή το 50% του πληθυσμού αναλογεί το 25% της συνολικής αξίας των εισοδημάτων). Στις ΗΠΑ την ίδια χρονιά (2010) οι μεσαίες τάξεις (το 40% του πληθυσμού, επίσης) αναλογεί το 30% της αξίας των συνολικών εισοδημάτων (στην ανώτερη τάξη, δηλαδή το 10% του πληθυσμού, αναλογεί το 50% της συνολικής αξίας των εισοδημάτων, ενώ στην κατώτερη τάξη, δηλαδή το 50% του πληθυσμού αναλογεί το 20% της συνολικής αξίας των εισοδημάτων). Στην περίπτωση της ανάλυσης του T. Piketty, η κατώτερη εισοδηματική τάξη έχει εισόδημα μεταξύ πρώτου και πέμπτου δεκατημορίου, η μεσαία τάξη μεταξύ έκτου και ένατου δεκατημορίου και η ανώτερη εισοδηματική τάξη καταλαμβάνει το δέκατο δεκατημόριο της κλίμακας των εισοδημάτων.

¹⁶ Pew Research Center, *America's Shrinking Middle Class: A Close Look at Changes within Metropolitan Areas*, 2016 (May 11), <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/3/2016/05/Middle-Class-Metro-AreasFINAL.pdf>, σσ. 18-19, 56-63.

Ακόμη και αν είχαν αυτές οι διανοητικές επινοήσεις, ενός μέρους της τρέχουσας οικονομικής ανάλυσης, κάποια στοιχειώδη ευλογοφάνεια ή έστω κάποια επικοινωνία με την κοινωνική πραγματικότητα, έπρεπε ταυτόχρονα να μπορούν να εξηγήσουν, είτε με απλότητα είτε με (έστω, δύσκολα ερμηνεύσιμο για τους πολλούς και) σύνθετο τρόπο, τις αμοιβαίες οικονομικές σχέσεις και τις προελεύσεις του συνόλου των εισοδημάτων. Αυτή η εξήγηση θα έπρεπε να έχει μια κοινή και ενιαία βάση για το σύνολο των φορέων των άνισων εισοδημάτων (δηλαδή, *πώς κερδίζουν τα εισοδήματά τους, ταυτόχρονα, οι πλούσιοι, οι φορείς των λεγόμενων «μεσαίων εισοδημάτων» και οι κατώτεροι εισοδηματίες ή οι φτωχοί;*). Εδώ είναι η μεγαλύτερη και πιο κραυγαλέα αδυναμία των επινοήσεων περί της λεγόμενης «μεσαίας (εισοδηματικής) τάξης».

Για τους οικονομολόγους είναι προκλητικό να μην γνωρίζουν, τον τρόπο με τον οποίο δημιουργούνται τα διαφορετικά εισοδήματα, ανεξάρτητα από τη θεωρητική αντίληψη, την οποία εκπροσωπούν στο πλαίσιο της επιστημονικής ανάλυσης. Επομένως, είναι αδύνατο να αγνοούν τον ενιαίο μηχανισμό δημιουργίας των διαφορετικών και άνισων εισοδημάτων και την αιτία της ανισότητας τους. Αν δεν παρουσιάζεται, τότε απλώς αποκρύπτεται.

Όσοι είναι ένθερμοι υποστηρικτές των φιλελεύθερων οικονομικών αντιλήψεων, για την οικονομία της ελεύθερης αγοράς, είναι αδύνατο να μην γνωρίζουν την εξαιρετικά γνωστή τοποθέτηση του A. Smith.¹⁷

¹⁷ A. Smith, *ό.π.*, σσ. 48-49. “As soon as stock has accumulated in the hands of particular persons, some of them naturally employ it, by setting industrious people, whom they will supply with materials and subsistence, in order to make a profit, by the sale of their work, or by what their labour adds to the value of the materials. In exchanging of the complete manufacture either for money, for human labour, or other

Επισημαίνουμε, πως αυτή η επεξεργασία και θεμελίωση της λειτουργίας του ενιαίου μηχανισμού δημιουργίας του κέρδους και του μισθού, είναι και το μοναδικό θεωρητικό υπόστρωμα για την εξήγηση της δημιουργίας των εισοδημάτων, στο πλαίσιο της φιλελεύθερης οικονομικής ανάλυσης. Πιο ρητά: δεν υπάρχουν μείζονες ή ελάσσονες αναθεωρήσεις, στην φιλελεύθερη οικονομική ανάλυση, για το μηχανισμό της δημιουργίας των εισοδημάτων, εκτός από προκείμενη συσχέτιση. Με βάση, μάλιστα, το γεγονός ότι τα εισοδήματα από γαιοπρόσοδο αποτελούν πλέον μικρό κλάσμα του συνόλου των εισοδημάτων, η σημασία του προκείμενου ενιαίου μηχανισμού είναι ακόμη πιο πρόδηλη. Αυτό σημαίνει, πως είναι και στην εποχή μας η ισχύουσα βάση για την πνευματική συγκρότηση των σημερινών οικονομολόγων κάθε τάσης και έκφρασης, για τη στρατηγική της οικονομικής ανάλυσης και πολιτικής (δηλαδή είτε των οπαδών των κλασικών είτε των υπέρμαχων των νέο-κλασικών οικονομικών ή των ακόλουθων της κεϋνσιανού τύπου ανάλυσης), αν εξαιρέσουμε τους εκπροσώπους των ριζοσπαστικών αναλύσεων. Υφίστανται, σίγουρα, «επεκτατικές» αναλύσεις, σε άλλα αντικείμενα ή επιμέρους ερμηνείες, με σημαντικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες αφορούν και στις ενδεχόμενες οικονομικές πολιτικές. Οι σημαντικότερες, πάντως,

goods, over and above what may be sufficient to pay the price of materials and the wages of the workmen, something must be given for the profits of the undertaker of the work who hazards his stock in this adventure. The value which workmen add to the materials, therefore, resolves itself in this case into two parts, of which the one pays their wages and the other the profits of their employers upon the whole stock of materials and wages, which he advanced. He could have no interest to employ them, unless he expected from the sale of their work, something more than what is sufficient to replace his stock to him; and he could have no interest to employ a great stock rather than a small one, unless his profit were to bear some proportion to the extent of his stock.”

αφορούν σε διευκρινιστικές εξηγήσεις (μέχρι τη διατύπωση των εισηγήσεων του J.M. Keynes). Κάτι τέτοιο συμβαίνει, για παράδειγμα, με τις διαπιστώσεις του D. Ricardo,¹⁸ σχετικά με την γενίκευση που αφορά στον τρόπο αύξησης του μέσου εισοδήματος από μισθούς (αυξάνεται όταν αυξάνεται το μέσο επίπεδο των τιμών καταναλωτή). Ορισμένες είναι σοβαρότερες και έχουν καθορίσει μείζονες μεταβολές στην άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής, δηλαδή στις εισηγήσεις για τη δημόσια χρηματοδότηση της οικονομίας και των εισοδημάτων, στις περιπτώσεις εμφάνισης σοβαρών αρρυθμιών της αγοράς. Είναι χαρακτηριστική, η αντιπαράθεση του J.M. Keynes¹⁹ με την αυστηρή τοποθέτηση του J.-B. Say,²⁰ πως η αξία της παραγωγής από την εργασία, δημιουργεί αυθόρμητα τη δική της ζήτηση (σύμφωνα με τη δική μας κατανόηση).

¹⁸ D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, Kitchener (Ontario-Canada), 2001 [1821³ (1817)], σ. 58.

¹⁹ J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, όπ.π.. Σε αυτή την ανάλυση (κατά τη δική μας ανάγνωση και ελεύθερη απόδοση), όσο το χρήμα, το οποίο είναι αποταμιευμένο, είναι περισσότερο από τις επενδύσεις τόσο το εργατικό δυναμικό και τα μέσα παραγωγής μένουν ανενεργή. Επομένως είναι καλύτερο, να χρηματοδοτηθούν με δημόσιο χρήμα (και δανεικό) τα εισοδήματα και οι επενδύσεις, από το να μένει η εργασία ανενεργής και τα μέσα παραγωγής αχρησιμοποίητα. Σε τίποτα αυτή η αντίληψη δεν διαφοροποιεί την εκτίμηση για τη διαμόρφωση των αμοιβαίων εισοδημάτων είτε των φορέων του κεφαλαίου είτε των φορέων της εργασίας.

²⁰ Τα δύο αποσπάσματα έχουν τις ακόλουθες διατυπώσεις: “A product is no sooner created, than it, from that instant, affords a market for other products to the full extent of its own value” [J.-B. Say, *A Treatise on Political Economy*, New York, A.M. Kelley, 1971 (1803), σ. 134], και “as each of us can only purchase the productions of others with his own productions – as the value we can buy is equal to the value we can produce, the more men can produce, the more they will purchase”... “that if certain goods remain unsold, it is because other goods are not produced; and that it is production alone which opens markets to produce” [J.-B. Say, *Letters to Mr. Malthus on several subjects of political economy, and particularly on the cause of the general stagnation of commerce*, London, Sherwood, Neely, and Jones, 1821 (Letter 1, σ. 3), <https://archive.org/details/letterstomralth00sayjrjch/page/n19/mode/2up>]. Και εδώ δεν υφίσταται η παραμικρή παρέκκλιση από την βασική εισήγηση του A. Smith.

Από τις προηγούμενες αναφορές μας, συναγάγουμε τη διαπίστωση πως, στο περιβάλλον των καπιταλιστικών σχέσεων, η αξία τόσο των μισθών όσο και των κερδών δημιουργείται αποκλειστικώς από τους μισθωτούς εργαζόμενους. Ταυτόχρονα, τα εισοδήματα των αυτοαπασχολούμενων (αγρότες, βιοτέχνες, ανεξάρτητοι επαγγελματίες, μικρέμποροι κλπ.) δημιουργούνται από τους ίδιους και τα απλήρωτα μέλη της οικογένειας. Σε αυτό το πλαίσιο οι οικονομολόγοι που σέβονται τη φιλελεύθερη οικονομική θεμελίωση και θεωρία, για να πραγματοποιήσουν γνήσια και δόκιμη οικονομική ανάλυση έχουν τρεις, κυρίως, οφειλές, με βάση τις απόψεις που εκπροσωπούν, σε σχέση με την κατανομή των εισοδημάτων σε μια εθνική οικονομία: Η πρώτη οφειλή είναι να προσδιορίσουν πόσοι (και σε ποιο ποσοστό - %) ανήκουν στους εργοδότες, τους μισθωτούς και τους αυτοαπασχολούμενους. Η δεύτερη οφειλή είναι η παρακολούθηση της διαχρονικής εξέλιξης της κατανομής των εισοδημάτων και στις τρεις αυτές κατηγορίες. Η τρίτη οφειλή είναι η καταγραφή και η συνεκτίμηση των αναλογιών τόσο των εκπροσώπων των συγκεκριμένων θέσεων στο επάγγελμα όσο και της κατανομής των εισοδημάτων τους, προκειμένου να κατανοήσουν και να διαβιβάσουν σε τρίτους, ποιά είναι η πραγματική διάρθρωση της δομής όλων των τάξεων και η αντιστοιχία αυτών των τάξεων με τα εισοδήματά τους και τις αναλογίες τους στον εθνικό πλούτο. Τότε θα υπάρχει, στις συγκεκριμένες αναλύσεις, κάποια ευλογοφάνεια ή ακόμη και η δόκιμη αποτύπωση, τουλάχιστον, των βασικών όψεων της κοινωνικής πραγματικότητας. Τα υπόλοιπα θα μοιάζουν, πλέον, με απίστευτες ακριτομυθίες.

Οι εκπρόσωποι, από την άλλη πλευρά, των ριζοσπαστικών αντιλήψεων, οι οποίες προέρχονται από τον κλασικό μαρξισμό, είναι

αυτονόητο, να αποδέχονται κριτικά την ύπαρξη του ιδίου και ενιαίου μηχανισμού δημιουργίας των εισοδημάτων των φορέων της εργασίας και των φορέων του κεφαλαίου. Βασιζόμενος, ο K. Marx, στο θεωρητικό υπόστρωμα της θεωρίας της αξίας (με αφετηρία κυρίως το έργο των A. Smith και D. Ricardo), αξιοποιεί κριτικά όλα τα επιμέρους στοιχεία της φιλελεύθερης οικονομικής ανάλυσης και δημιουργεί μια εξαιρετικά καλά δομημένη θεωρία για την «υπεραξία». Προκειμένου, μάλιστα, να στηρίξει τη νέα διανοητική κατασκευή επεκτείνει το πεδίο της θεώρησης, πέραν του πεδίου των συναλλακτικών σχέσεων, στο πεδίο της παραγωγής του πλούτου. Ο K. Marx επικεντρώνει, με έναν ιδιαίτερο τονισμό, στις αμοιβαίες σχέσεις των δύο τάξεων (καπιταλιστών και μισθωτών εργατών) και των εισοδημάτων τους. Αξιοποιεί και σε αυτό το πεδίο τις εκτιμήσεις και τις επεξεργασίες του D. Ricardo. Οι δύο τάξεις έχουν αντίστροφα συμφέροντα: όταν τα κέρδη του κεφαλαίου αυξάνονται μειώνονται οι μισθοί· όταν ανεβαίνουν οι μισθοί, τα κέρδη του κεφαλαίου βαίνουν μειούμενα.

Οι προκείμενες περιπλανήσεις μας στα θεμελιώδη και τα κριτικά διανοήματα περί της καπιταλιστικής κοινωνίας, για τις βασικές κοινωνικές ομάδες, τα είδη και τις προελεύσεις των διαφορετικών, αλλά αλληλοπροσδιοριζόμενων, εισοδημάτων, μάς παρέχουν την εκτίμηση, πως σχηματίζεται ακόμη πιο αδρή εικόνα για τον παραπλανητικό και ανυπόστατο χαρακτήρα των προσεγγίσεων, των τεχνικών διαμόρφωσης των (αριθμητικών και) ποσοστιαίων μεγεθών και των τελικών αποτελεσμάτων που αφορούν τόσο στην λεγόμενη «μεσαία (εισοδηματική) τάξη» όσο και στην «κοινωνία των μεσαίων τάξεων ή στρωμάτων». Μερικές φορές ανάλογες προσεγγίσεις, όταν, μάλιστα,

διατείνονται οι εκφραστές τους ότι έχουν τις πνευματικές ρίζες τους στην φιλελεύθερη οικονομική σκέψη, προκαλούν την ανθρώπινη διάνοια, σχετικά με τα εύλογα όρια της παράκαμψης της πραγματικότητας.

Θεωρητικές αντιλήψεις για τη μεσαία τάξη

2.1

Ο Α. Smith και ο κλασικός μαρξισμός για τη μεσαία τάξη

Πίνακας 2.1

Ο Α. Smith για τη μεσαία τάξη

Θεωρία Εκπρόσωπος	Κάτοχοι Θεμελιωδών Εισοδημάτων	Κάτοχοι Σύνθετων Εισοδημάτων	Κριτήρια
A. Smith	<i>Κεφαλαιοκράτες</i> (<i>Stock holders</i>)	<i>Αγρότες και Βιοτέχνες</i> (<i>Farmers and Craftsmen</i>)	Θεμελιώδη και Σύνθετα Εισοδήματα

Στην ανάλυση στο παρόν κείμενο, για την ανώτερη τάξη, στο πλαίσιο της άποψης του Α. Smith, υπήρξε ο ισχυρισμός, ότι στην ανώτερη τάξη είτε ανήκουν αμφότερες οι ομάδες των γαιοκτημόνων και των κεφαλαιοκρατών είτε μόνον η ομάδα των γαιοκτημόνων.²¹ Εφόσον οι γαιοκτήμονες είναι η μόνη ανώτερη τάξη στη λογική του Α. Smith, τότε, στην προβιομηχανική Βρετανία, η ομάδα των κεφαλαιοκρατών έχει αναπόφευκτα τη θέση της μεσαίας τάξης. Ενδεχομένως και με βάση αυτήν την εκτίμηση, διατηρείται η εθμική παράδοση να είναι ασαφές, αν εξαιρείται ρητά, από τη μεσαία τάξη, η ομάδα των κεφαλαιοκρατών, κατά την βιομηχανική επανάσταση και μετά από την ολοκλήρωσή της. Υπό μία έννοια, η ομάδα των μικρότερων επιχειρηματιών και εργοδοτών είναι δύσκολο να διαχωριστεί από τους κεφαλαιοκράτες, με σαφή τρόπο. Εφόσον ο Α. Smith περιλάμβανε στους κεφαλαιοκράτες, τους αγρότες (farmers) και τους βιοτέχνες (craftsmen), τότε οι κεφαλαιοκράτες και οι δύο προαναφερθείσες κατηγορίες θα μπορούσαν να εκληφθούν, ως

²¹ Α. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, όπ.π., σσ. 50-51.

επιμέρους ομάδες της μεσαίας τάξης. Προκειμένου να διευκρινισθεί η αντίληψη, πρέπει να σκεφτούμε την τοποθέτηση του στοχαστή για τα ειδικά γνωρίσματα των αγροτών και των βιοτεχνών.

Έχει σημασία η τοποθέτησή του A. Smith, ότι από τα βασικά εισοδήματα προέρχονται όλα τα σύνθετα ή παράγωγα εισοδήματα, επομένως από την ίδια βάση εκκινούν και οι εκτιμήσεις του για τις κοινωνικές ομάδες, που ιδίως στο δέκατο ένατο αιώνα και στη συνέχεια στον εικοστό αιώνα θα αναγνωριστούν, ως οι κύριες κατηγορίες των μεσαίων στρωμάτων. Κάνει λόγο για τον αγρότη-καλλιεργητή (σε διάκριση προς τον γαιοκτήμονα-landlord) και το βιοτέχνη. Οι αγρότες (farmers) των οποίων το εισόδημα προέρχεται εν μέρει από τους μισθούς της εργασίας τους και εν μέρει από τα κέρδη του κεφαλαίου τους, καθώς για αυτούς η γη είναι απλώς ένα εργαλείο.²² Η κατάσταση των βιοτεχνών, όπως τονίζεται στο κείμενο, πλησιάζει πάρα πολύ την οικονομική θέση των αγροτών, οι οποίοι εργάζονται μάλλον ως αυτοαπασχολούμενοι ατομικοί παραγωγοί (με εξαίρεση την αναφορά στη χρήση της γης, ως εργαλείο).²³

Σύμφωνα με αυτή τη θέση του A. Smith, οι αγρότες και βιοτέχνες, είναι οι βασικές ομάδες της μεσαίας τάξης, στη μεταβατική φάση μεταξύ του προβιομηχανικού και του βιομηχανικού καπιταλισμού. Κλίνουμε, σε αυτή την βάση και χωρίς να αίρεται η αντίφαση της γραφής του A. Smith, στην εκτίμηση, πως οι κεφαλαιοκράτες είναι τουλάχιστον μια μερίδα της ανώτερης τάξης, οι αγρότες και οι βιοτέχνες αποτελούν το

²² A. Smith, *όπ.π.*, σ. 53.

²³ Στο ίδιο, σ. 54.

κύριο σώμα της μεσαίας τάξης. Επομένως οι μισθωτοί εργάτες είναι η κατώτερη τάξη της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Πίνακας 2.2
Ο Κλασικός Μαρξισμός για τη μεσαία τάξη

Θεωρία ή Προσέγγιση [Αναλυτής]	Μεσαία Τάξη	Κριτήρια	Πρόγνωση
Κλασικός Μαρξισμός	<i>Παραδοσιακή Μικροαστική Τάξη</i> ή <i>Παλαιά Μεσαία Στρώματα</i>	Σχέση με την Ιδιοκτησία και Προσδιορισμός με τις Σχέσεις Παραγωγής ή τις Κοινωνικές Σχέσεις	Κοινωνική Καταστροφή των Ανεξάρτητων Παραγωγών, με Σταδιακή Συρρίκνωση της Παραδοσιακής Μικροαστικής Τάξης [Το σύνολο των φορέων της εργασίας θα υπαχθεί κάτω από την εξουσία του κεφαλαίου και, επομένως στην μισθωτή εργασία]

Η κλασική μαρξιστική προσέγγιση θεωρεί πως παρατηρείται μια σειρά στρωμάτων (σε ορισμένες εκδοχές της μαρξιστικής ανάλυσης λέγονται και ως μικροαστική τάξη), τα οποία συμβιώνουν με τις βασικές τάξεις του καπιταλισμού, δηλαδή την αστική και την εργατική τάξη. Εφόσον προσδιορίζονται ως στρώματα, χαρακτηρίζονται παραδοσιακά (ή παλαιά) μικροαστικά (ή μεσαία). Αποτελούνται από αγρότες, βιοτέχνες, μικρέμπορους και διάφορους ανεξάρτητους επαγγελματίες, που είναι, ταυτόχρονα, αυτοαπασχολούμενοι (ή εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό), μικροί ιδιοκτήτες και μικροί παραγωγοί. Ο Κ. Marx προσδιορίζει τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, με τρόπο που είναι ανάλογος με εκείνον του Α. Smith.

Οι μικροαστοί λειτουργούν με τους όρους του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά είναι ιδιόμορφοι, στα παραγωγικά και τα ταξικά

χαρακτηριστικά τους. Εκδηλώνουν, κατ' αυτόν τον τρόπο, ιδιότητες τόσο των κατόχων του κεφαλαίου όσο και των μελών της εργατικής τάξης. Σημειώνεται, κατ' αυτήν την έννοια, πως ο μικροαστός «πληρώνει λοιπόν στον εαυτό του το μισθό του σαν καπιταλιστής και βγάζει κέρδος από το κεφάλαιο του, δηλαδή εκμεταλλεύεται τον εαυτό του σαν μισθωτό εργάτη και με την υπεραξία του πληρώνει τον εαυτό του, πληρώνει», επομένως «το φόρο υποτέλειας, τον οποίο η εργασία χρωστάει στο κεφάλαιο».²⁴

Η πρόβλεψη για αυτή την κοινωνική ομάδα είναι, ότι θα καταστεί, αρχικώς, φθίνουσα και στη συνέχεια θα απειληθεί με πραγματική καταστροφή. Μια μικρή μειονότητα θα γίνουν καπιταλιστές, αλλά η μεγάλη πλειονότητα θα υπαχθεί στην εξουσία του κεφαλαίου, δηλαδή θα γίνουν μισθωτοί εργάτες.²⁵ Ο κλασικός μαρξισμός προβλέπει, κατ' αυτήν την έννοια τη σταδιακή καταστροφή της παλαιάς μικροαστικής τάξης και την ένταξη της μεγάλης πλειονότητας των μελών της, στη μισθωτή εργασία. Η κοινωνική πόλωση, μεταξύ μιας ολιγοπρόσωπης ομάδας καπιταλιστών και των μισθωτών εργατών που θα αποτελούν την πολύ μεγάλη πλειονότητα των εργαζομένων, θα επικρατήσει στην εξέλιξη του καπιταλισμού.

Είναι εξαιρετικώς ενδιαφέρουσα η προβλεπόμενη διαδικασία της απομείωσης της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης. Κάτω από την πίεση του ανταγωνισμού την οποία επιφέρει η μηχανοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων, η μεγάλη μάζα των βιοτεχνών, των μικρών βιομηχάνων

²⁴ Κ. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία -τέταρτος τόμος του «Κεφαλαίου»-*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, Μέρος Πρώτο, 1981, σσ. 455-458.

²⁵ Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», *όπ.π.*, σσ. 19-58· Κ. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία (τέταρτος τόμος του Κεφαλαίου)*, *όπ.π.*, σ. 457.

και των εισοδηματιών είναι αδύνατον να επιβιώσει. Για τους βιοτέχνες και τους μικρούς βιομηχάνους η κατάσταση δείχνει αρκετά πιο εύκολα προβλέψιμη, εφόσον γίνονται ολοένα και λιγότερο ανταγωνιστικοί έναντι της μηχανοποιημένης βιομηχανίας και συχνά συντρίβονται από τη συγκεκριμένη οικονομική εξέλιξη. Για τον κλασικό μαρξισμό η φυσική πορεία που προοιωνίζεται η συγκεκριμένη οικονομική συνθήκη είναι η κοινωνική τους καταστροφή και η υπαγωγή τους στην εξουσία του κεφαλαίου.²⁶ Το ίδιο πρόκειται να συμβεί και για τους εισοδηματίες, αλλά τα συμβάντα πραγματοποιούνται μέσω μιας οικονομικής παρακαμπτήριου. Διαπιστώνεται, σε αυτήν κατεύθυνση, πως «ο τόκος πέφτει στον ίδιο βαθμό που αυξάνει η μάζα και η αριθμητική δύναμη του κεφαλαίου...» και «γι' αυτό ο μικρός εισοδηματίας δεν μπορεί να ζήσει πια από το εισόδημά του, κι είναι υποχρεωμένος να ριχτεί στη βιομηχανία».²⁷ Εφόσον ο εισοδηματίας θα επενδύσει στη μικρή βιομηχανία, ο μαρξισμός εκφράζει τη βεβαιότητα ότι θα υποστεί τις συνέπειες, με την ήδη περιγραφείσα φθίνουσα πορεία των μικρών μονάδων, στη βιομηχανία. Εξηγείται πως η μετατροπή τους σε παράγοντες της βιομηχανίας «... συντελεί στο ν' αυξηθούν οι γραμμές των μικρών βιομηχάνων και επομένως των υποψηφίων για το προλεταριάτο...».²⁸

Χρειάζεται να τονιστεί, σε αυτό το σημείο, ότι ο κλασικός μαρξισμός δεν παρατηρεί κάποια σημαντικά «μεσαία στρώματα», τα οποία συνδέονται με τη μισθωτή εργασία. Είναι ενδεχόμενο, οι υπάρχουσες κατηγορίες των μεσαίων στελεχών των επιχειρήσεων και του

²⁶ K. Marx, *Θεωρίες για την Υπεράζια*....., σσ. 455-458.

²⁷ K. Marx, «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο», *Διαλεχτά Έργα*, όπ.π., σ. 107.

²⁸ Στο ίδιο.

κράτους, να είναι στην εποχή της γραφής, αριθμητικά ή ποσοστιαία, ασήμαντες ή πολύ λιγότερο αξιόλογες από τις τρεις τάξεις, οι οποίες απασχόλησαν τις μελέτες τους. Με αυτήν την αφετηρία, επισημαίνουμε ότι αρκετές από τις κριτικές αναλύσεις (στον εικοστό αιώνα) του μαρξιστικού έργου που αντιπαρατίθενται στις προβλέψεις του μαρξισμού για τη σταδιακή συρρίκνωση ή καταστροφή της μικροαστικής ή μεσαίας τάξης, έλκουν τα τεκμήρια τους και την επιχειρηματολογία τους από τη διαμόρφωση των μεσαίων στελεχών, στο πλαίσιο της διεύρυνσης της υπαλληλικής εργασίας. Είναι σαφές, ότι ο κλασικός μαρξισμός δεν είχε ασχοληθεί με το θέμα των μισθωτών μεσαίων στελεχών, καθώς το κοινωνικό βάρος τους είναι πολύ περιορισμένο, στον δέκατο ένατο αιώνα.

2.2

Η μεσαία τάξη στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία

Πίνακας 2.3

Αντιπαραθέσεις για τη μεσαία τάξη, στη σοσιαλδημοκρατία

Θεωρία ή Προσέγγιση [Αναλυτής]	Μεσαία Τάξη	Κριτήρια	Πρόγνωση
E. Bernstein	<i>Παραδοσιακή Μικροαστική Τάξη</i>	Σχέση με την Ιδιοκτησία και Προσδιορισμός με τις Σχέσεις Παραγωγής ή τις Κοινωνικές Σχέσεις	Δεν επιβεβαιώνεται η πρόγνωση του κλασικού μαρξισμού, για τη συρρίκνωση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, στον δέκατο ένατο αιώνα
R. Luxemburg	<i>Παραδοσιακή Μικροαστική Τάξη</i>	Σχέση με την Ιδιοκτησία και Προσδιορισμός με τις Σχέσεις Παραγωγής ή τις Κοινωνικές Σχέσεις	1) Άμεση πίεση για συρρίκνωση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης ή 2) Εξέλιξη, με επιβίωση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης για ένα χρονικό διάστημα (όσες μονάδες επιβιώνουν αναπτύσσουν καινοτομίες). Στο τέλος, των συγκεκριμένων κύκλων πρόκειται να επιβεβαιωθεί η ταξική πόλωση αστών και προλεταρίων.
K. Kautsky	<i>Παραδοσιακή Μικροαστική Τάξη, Νέα Μεσαία Τάξη</i>	Σχέση με την Ιδιοκτησία και Προσδιορισμός με τις Σχέσεις Παραγωγής ή τις Κοινωνικές Σχέσεις	Επιβεβαιώνεται η πρόγνωση του κλασικού μαρξισμού, για την ταξική πόλωση

		Κοινωνικές Σχέσεις	

Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα παρουσιάζεται μια σοβαρή διαμάχη στο πλαίσιο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Στην αναλυτική προσέγγιση του E. Bernstein, η κοινωνική οργάνωση βασίζεται στην κοινωνική δομή, με τους καπιταλιστές, τους εργάτες και τους μικροαστούς να περιγράφουν τις τάξεις του καπιταλισμού. Ο E. Bernstein αμφισβητεί τη βασιμότητα της πρόβλεψης του κλασικού μαρξισμού για την καταστροφή των μικροαστών, τουλάχιστον μέχρι το 1899, και επομένως για την σαφή ταξική πόλωση.²⁹ Η πολιτική του πρόταση για το πολιτικό πρόγραμμα της σοσιαλδημοκρατίας δίνει ιδιαίτερη σημασία και στους μικροαστούς, αλλά και στις εναλλακτικές πολιτικές παρεμβάσεις (με δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις³⁰ και με την ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης,³¹ με την ενδυνάμωση του θεσμικού ρόλου των συνδικάτων για τις ενεργείς πιέσεις για την αύξηση των μισθών,³² όπως και για την ευρύτατη διαμόρφωση συνεργατικών οργανώσεων,³³ προκειμένου να περιοριστούν τα κέρδη, να μειωθεί το κόστος ζωής και να αυξηθεί το διαθέσιμο εισόδημα των εργατών), προκειμένου να βελτιωθεί η οικονομική και πολιτική θέση της εργατικής τάξης.

Στην πολύ έντονη και καυστική κριτική της, η R. Luxemburg³⁴ προς τον E. Bernstein, σχετικά με την ταξική ανάλυση και το συνολικό

²⁹ E. Bernstein, *Οι Προϋποθέσεις για το Σοσιαλισμό και τα Καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996, σσ. 118-119, 123-134, 139-140, 235.

³⁰ Στο ίδιο, σσ. 229-234

³¹ Στο ίδιο, σ. 285.

³² Στο ίδιο, σσ. 221, 224-227.

³³ Στο ίδιο, σσ. 201, 204-205, 211, 221, 277-280.

³⁴ R. Luxemburg, *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988.

μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, κάνει λόγο, για τις προϋποθέσεις της επιβίωσης της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, παρά την κοινωνική πόλωση. Από τη μία πλευρά, εκτιμά πως υπάρχει η συνεχής τάση για τη συμπίεση των κατόχων των μικρών κεφαλαίων. Από την άλλη πλευρά, κατά την ανάλυση της R. Luxemburg, δεν θεωρείται αυτόματη η αριθμητική συρρίκνωση των μικρών επιχειρήσεων. Οι μικρές επιχειρήσεις έχουν εναλλακτικές δυνατότητες επιβίωσης, εφόσον προβαίνουν σε αλληπάλληλες καινοτομίες. Στους παραδοσιακούς κλάδους, κατ' αυτόν τον τρόπο, εφαρμόζουν νέες παραγωγικές μεθόδους και χρησιμοποιούν νέες τεχνικές. Διαμορφώνουν, συνεχώς, νέα προϊόντα ή ακόμη και νέους κλάδους παραγωγής, σε αντικείμενα στα οποία το μεγάλο κεφάλαιο δεν έχει παραγωγική ενασχόληση. Εκτιμά ότι οι εναλλακτικές δυνατότητες των μικρών κεφαλαίων, στην εποχή της, εξαντλούνται ταχύτερα από ό,τι στο παρελθόν, επειδή είτε αυξάνεται η απαίτηση για μεγαλύτερα κεφάλαια προκειμένου να αντέξουν στον ανταγωνισμό των πολύ μεγάλων επιχειρήσεων είτε μειώνεται το χρονικό διάστημα που έχουν διαθέσιμο για να εκμεταλλευτούν τα νέα προϊόντα και τους νέους κλάδους, χωρίς να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό από το μεγάλο κεφάλαιο. Διαπιστώνει, λοιπόν, πως «αυτό συνεπάγεται για το μικρό κεφάλαιο μια όλο και πιο σύντομη προθεσμία ζωής και μια όλο και πιο γρήγορη αλλαγή των μεθόδων παραγωγής, καθώς και του είδους των επενδύσεων, πράγμα που σημαίνει για την τάξη σαν σύνολο έναν όλο και πιο γρήγορο κοινωνικό μεταβολισμό».³⁵ Η ενδιαφέρουσα εξήγησή της για τη διατήρηση μιας φθίνουσας, αλλά ανανεωμένης και παρούσας ομάδας φορέων των μικρών κεφαλαίων, για ορισμένες περιόδους,

³⁵ R. Luxemburg, *όπ.π.*, σσ. 80-82.

εγκιβωτίζεται στο πλαίσιο της βασικής αντίθεσης κεφαλαίου και εργασίας.

Η επικριτική αντιμετώπιση του Κ. Kautsky στη μεταρρυθμιστική τάση³⁶ (με πιο αμβλεία φρασεολογία, σε σχέση με εκείνη της R.

³⁶ Ο Karl Kautsky, μαζί με τον August Bebel και τον Eduard Bernstein (=Protokoll des Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands: Abgehalten zu Erfurt vom 14. bis 20. Oktober 1891, Berlin, 1891, σσ. 3-6) συνέγραψε το Πρόγραμμα της Ερφούρτης. Το Πρόγραμμα της Ερφούρτης είχε πολύ πρωτοποριακές θέσεις ακόμη και στο λεγόμενο «μίνιμουμ πρόγραμμα»: «Με βάση αυτές τις αρχές, το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα απαιτεί πρώτα απ' όλα: 1. Καθολική, ισότιμη και άμεση ψηφοφορία με μυστική ψηφοφορία σε όλες τις εκλογές, για όλους τους πολίτες του Ράιχ άνω των είκοσι ετών, χωρίς διάκριση φύλου. Αναλογική εκπροσώπηση και, μέχρι να θεσπιστεί, νόμιμη ανακατανομή των εκλογικών περιφερειών, μετά από κάθε απογραφή. Διετείς νομοθετικές περιόδους. Διεξαγωγή εκλογών σε νόμιμη αργία. Αποζημίωση για εκλεγμένους αντιπροσώπους. Αναστολή κάθε περιορισμού πολιτικών δικαιωμάτων, εκτός από την περίπτωση δικαστικής ανικανότητας. 2. Άμεση νομοθετική ρύθμιση από το λαό μέσω των δικαιωμάτων της πρότασης και της απόρριψης. Αυτοδιάθεση και αυτοδιοίκηση του λαού στο Ράιχ, την πολιτεία, την επαρχία και το δήμο. Εκλογή από το λαό των δικαστών, που είναι υπόλογοι και υπόλογοι απέναντί τους. Ετήσια ψηφοφορία φόρων. 3. Εκπαίδευση όλων να οπλοφορούν. Πολιτοφυλακή στη θέση του μόνιμου στρατού. Αποφασιστικότητα από τη λαϊκή συνέλευση για ζητήματα πολέμου και ειρήνης. Επίλυση όλων των διεθνών διαφορών με διαιτησία. 4. Κατάργηση όλων των νόμων που θέτουν τις γυναίκες σε μειονεκτική θέση έναντι των ανδρών σε θέματα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου. 5. Κατάργηση όλων των νόμων που περιορίζουν ή καταστέλλουν την ελεύθερη έκφραση γνώμης και περιορίζουν ή καταστέλλουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και του συνέρχεσθαι. Δήλωση ότι η θρησκεία είναι ιδιωτική υπόθεση. Κατάργηση κάθε δαπάνης από δημόσιους πόρους για εκκλησιαστικούς και θρησκευτικούς σκοπούς. Οι εκκλησιαστικές και θρησκευτικές κοινότητες πρέπει να θεωρούνται ως ιδιωτικοί σύλλογοι που ρυθμίζουν τις υποθέσεις τους εντελώς αυτόνομα. 6. Εκκοσμίκευση των σχολείων. Υποχρεωτική φοίτηση στο δημόσιο Volksschulen [διευρυμένο δημοτικό σχολείο]. Δωρεάν εκπαίδευση, δωρεάν εκπαιδευτικό υλικό και δωρεάν γεύματα στο δημόσιο Volksschulen, καθώς και σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα για τα αγόρια και τα κορίτσια που θεωρούνται κατάλληλα για περαιτέρω εκπαίδευση λόγω των ικανοτήτων τους. 7. Δωρεάν απονομή δικαιοσύνης και δωρεάν νομική συνδρομή. Διοίκηση του νόμου από δικαστές εκλεγμένους από το λαό. Έφεση σε ποινικές υποθέσεις. Αποζημίωση για άτομα που κατηγορούνται άδικα, φυλακίζονται ή καταδικάζονται. Κατάργηση της θανατικής ποινής. 8. Δωρεάν ιατρική περίθαλψη, συμπεριλαμβανομένης της μαιευτικής και των φαρμάκων. Δωρεάν ταφή. 9. Διαβαθμισμένος φόρος εισοδήματος και ακίνητης περιουσίας για την κάλυψη όλων των δημοσίων δαπανών, στο μέτρο που αυτές καταβάλλονται από τη φορολογία. Φόρος κληρονομιάς, κλιμακούμενος ανάλογα με

Luxemburg)³⁷ δεν τόν εμποδίζει να επισημάνει ότι η φθίνουσα μικροαστική τάξη είναι υπαρκτή στην κοινωνική μορφολογία στις αρχές του εικοστού αιώνα. Συγχρόνως, σημειώνει, πως αναδύεται μία νέα ομάδα έμμισθων διανοητικών εργαζομένων. Αυτή είναι η «νέα μεσαία τάξη».³⁸ Γράφει συγκεκριμένα για τη «νέα μεσαία τάξη», πως «η διάνοηση ως τάξη είναι μια ιδιορρυθμία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής».³⁹ Επισημαίνει, παράλληλα, για τα χαρακτηριστικά και τη

το μέγεθος της κληρονομιάς και το βαθμό συγγένειας. Κατάργηση όλων των έμμεσων φόρων, τελωνείων και άλλων οικονομικών μέτρων που θυσιάζουν τα συμφέροντα της κοινότητας σε αυτά των λίγων προνομιούχων. Για την προστασία των εργατικών τάξεων, το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα απαιτεί πρώτα από όλα: 1. Αποτελεσματική εθνική και διεθνής νομοθεσία για την προστασία των εργαζομένων με βάση τις ακόλουθες αρχές: (α) Καθορισμός κανονικής εργάσιμης ημέρας που δεν υπερβαίνει τις οκτώ ώρες. (β) Απαγόρευση επικερδούς απασχόλησης για παιδιά κάτω των δεκατεσσάρων ετών. (γ) Απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας, εκτός από τις βιομηχανίες που απαιτούν νυχτερινή εργασία για εγγενείς τεχνικούς λόγους ή για λόγους δημόσιας ευημερίας. (δ) Περίοδος αδιάλειπτης ανάπαυσης τουλάχιστον τριάντα έξι ωρών κάθε εβδομάδα για κάθε εργαζόμενο. 2. Εποπτεία όλων των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, διερεύνηση και ρύθμιση των συνθηκών εργασίας στις πόλεις και την ύπαιθρο από τμήμα εργασίας του Ράιχ, περιφερειακά γραφεία εργασίας και επιμελητήρια εργασίας. Αυστηρή βιομηχανική υγιεινή. 3. Νομική ισότητα των αγροτών-εργατών και των οικιακών υπαλλήλων με τους εργάτες της βιομηχανίας..... 4. Διασφάλιση της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι. 5. Ανάληψη από την κυβέρνηση του Ράιχ όλου του συστήματος εργατικής ασφάλισης, με αποφασιστική συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκησή του». Βλ., “Social Democracy 1891, The Erfurt Program”, Marxists.org, <https://www.marxists.org/history/international/social-democracy/1891/erfurtprogram.htm>. Ο Κ. Kautsky είχε μέγιστη επίδραση στο Ψήφισμα της Εθνικής Συνέλευσης της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας της Δρέσδης (συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε στο Άμστερνταμ, το 1903). Σε εκείνο το ψήφισμα καταδικάζεται η αναθεωρητική (του μαρξισμού) θεωρητική προσέγγιση και η μεταρρυθμιστική πολιτική τάση, στο πλαίσιο του SPD (ο βασικός εκφραστής τους ήταν ο E. Bernstein). Επαναβεβαιώνεται η στατηγική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Βλ., D. De Leon, *Flashlights of the Amsterdam International Socialist Congress*, New York, New York Labor News, 1904, <http://www.archive.org/details/FlashlightsOfTheAmsterdamCongress>.

³⁷ Κ. Kautsky, *Η Κοινωνική Επανάσταση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985 (1902).

³⁸ Κ. Kautsky, *όπ.π.*, σσ. 92-93.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 92.

σύνθεση της νέας μεσαίας τάξης, πως «ολόκληρη την ανώτερη πνευματική δράση, που πριν ήταν προνόμιο των κυρίαρχων τάξεων, την παραχωρούν αυτές σήμερα σε έμμισθους εργάτες και ο αριθμός αυτών των επαγγελματιών διανοουμένων, καλλιτεχνών, των μηχανικών, των υπαλλήλων αυξάνεται ραγδαία. Όλοι μαζί αποτελούν την τάξη της διανόησης, τη νέα μεσαία τάξη, αλλά αυτοί ξεχωρίζουν από την παλαιά μεσαία τάξη από την έλλειψη μιας ιδιαίτερης ταξικής συνείδησης».⁴⁰ Είναι η πρώτη φορά που εμφανίζεται ο συγκεκριμένος όρος και ουσιαστικά προσλαμβάνει χωρίς ιδιαίτερη ανάλυση τους μισθωτούς υπαλλήλους της μεσαίας στελέχωσης των πολύ μεγάλων επιχειρήσεων.

⁴⁰ Στο ίδιο.

2.3

Συντηρητικές προσεγγίσεις για τη μεσαία τάξη

Πίνακας 2.4

M. Weber και P. Sorokin για τη Μεσαία Τάξη

Θεωρία ή Προσέγγιση [Αναλυτής]	Μεσαία Τάξη	Κριτήρια
M. Weber	<i>Αγρότες, Χειροτέχνες, Ελεύθεροι Επαγγελματίες και ορισμένοι Μισθωτοί</i>	Θετικό ή Αρνητικό Προνόμιο για την Άσκηση της Επαγγελματικής Δραστηριότητας
P. Sorokin	<i>Μισθωτοί σε Υψηλή Βαθμίδα- Γενικά Φορέας των Μεσαίων Εισοδημάτων</i>	Θέση στην Οικονομική και Επαγγελματική Στρωμάτωση

Οι μη-μαρξιστικές ταξικές αναλύσεις, με τις αρκετές διαφοροποιήσεις τους, στους όρους και τις σημασίες τους, είναι πολύ σύνηθες να χρησιμοποιούν θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες, κατά τη γνώμη των σχετικών αναλυτών, έλκουν τις επιστημονικές βάσεις τους και τους συμβολισμούς τους, από τις επεξεργασίες του M. Weber. Είναι γνωστή, βέβαια, η επιλεκτική χρησιμοποίηση των θεωρητικών εισφορών του M. Weber και η πλήρης παράκαμψη άλλων, οι οποίες δεν φαίνονται βολικές. Κατά τη δική μου εκτίμηση η πιο σημαντική θεωρητική τοποθέτηση για την κοινωνική δομή του καπιταλισμού είναι η ανάλυση του M. Weber, για την «τάξη της αγοράς».⁴¹ Στην ενδιάμεση τάξη της συγκεκριμένης ταξικής ταξινόμησης και σταχυολόγησης, εντάσσονται *οι βιοτέχνες, οι αγρότες, οι ανεξάρτητοι επαγγελματίες και ορισμένοι*

⁴¹ M. Weber, *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, 1978, τ. I, σσ. 303-305.

υπάλληλοι. Υπάρχει βέβαια μια σοβαρή διαφορά στην ορολογία του M. Weber, αλλά αυτό το υπόδειγμα της σχηματικής κοινωνικής δομής, με βάση το θετικό ή αρνητικό προνόμιο της άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας, παρουσιάζει αναλογίες προς τις τάξεις τις οποίες αναγνωρίζουν ο A. Smith και ο κλασικός μαρξισμός. Καλώ να συγκριθούν οι ιδιότητες των αγροτών (farmers) και των βιοτεχνών, με το μείζον μέρος της ενδιάμεσης τάξης του M. Weber, στην παράθεση για την «τάξη της αγοράς». Στην πράξη η τοποθέτηση του M. Weber προέρχεται από την ανάλυση του A. Smith. Με βάση την εκτίμηση, πως η κλασική μαρξιστική ανάλυση προέρχεται και εκείνη ευθέως από την προηγούμενη θεμελίωση της θεωρίας της αξίας (και της περιγραφής των εισοδημάτων των αγροτών και των βιοτεχνών), από τον A. Smith, δεν φαίνεται τυχαία η ουσιαστική ταύτιση της «ενδιάμεσης τάξης» της «τάξης της αγοράς» με την παραδοσιακή μικροαστική τάξη του κλασικού μαρξισμού.

Οι απόψεις του P. Sorokin παρεμβαίνουν στο διάλογο για τη μεσαία τάξη, τόσο στο πλαίσιο της εισήγησής του για την οικονομική στρωμάτωση όσο και στην ανάλυσή του για την επαγγελματική στρωμάτωση. Σχετικά με τη φάση της καπιταλιστικής κοινωνίας γράφει: «Κάτω από κανονικές συνθήκες, εκτός της περίπτωσης της κοινωνικής καταστροφής για μια κοινωνία που ξεπέρασε το πρωτόγονο στάδιο, ολοκληρώθηκε σε μια δομή και επικεντρώνεται στους θεσμούς της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, οι διακυμάνσεις στο ύψος της πυραμίδας και την ένταση της οικονομικής πυραμίδας είναι περιορισμένες».⁴² Στο πλαίσιο της προσέγγισής του αντιμετωπίζει με πνευματική ένταση την κλασική

⁴² P. Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, New York, The Free Press, 1959, σ. 57.

μαρξιστική θεωρία και αντιπαρατίθεται στην πρόβλεψη σχετικά με την προοπτική της ταξικής πόλωσης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Πραγματεύεται επικριτικά τις απόψεις που κάνουν λόγο, κατά πρώτον, για τη σταδιακή διαμόρφωση μιας ολιγαριθμης πάμπλουτης αστικής τάξης και για τη διόγκωση, αλλά και την αποπτώχευση της εργατικής τάξης. Αντιμετωπίζει, ακόμη, τις θέσεις, σχετικά με τη σημαντική μείωση της μεσαίας τάξης, της οποίας τα μέλη θα βρισκόντουσαν ενώπιον του φάσματος της κοινωνικής καταστροφής και της παρεπόμενης πτώσης τους στην εργατική τάξη. Ο P. Sorokin εκτιμά, ότι δεν επιβεβαιώθηκε το σύνολο αυτών των προβλέψεων. Με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα για το εισόδημα των μισθωτών, αντιλαμβάνεται, πως η κατάσταση της εργατικής τάξης βελτιώθηκε τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, προς το τέλος του 19ου αιώνα. Επιπρόσθετα, οι φορείς των μεσαίων εισοδημάτων διευρύνονται είτε ως απόλυτος αριθμός είτε αναλογικώς. Σύμφωνα με τη λογική του, αυτά τα συμβάντα ήταν αντίθετα από την πρόγνωση του κλασικού μαρξισμού.⁴³

Στη θεωρητική προσέγγιση της επαγγελματικής στρωμάτωσης, P. Sorokin με βάση τα δεδομένα, από τις διακυμάνσεις των τριών διαφορετικών στρωμάτων (ανώτερο, μεσαίο, κατώτερο), διακρίνει ότι η μεσαία τάξη διευρύνθηκε, την περίοδο της μελέτης του. Η μεσαία τάξη, όμως, ταυτίζεται, ρητά και μόνο, με τους μισθωτούς απασχολούμενους της ανώτερης βαθμίδας. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί μια διάψευση των δυσμενών προγνώσεων του κλασικού μαρξισμού. Κατά τη γνώμη που εκφράζει η παρούσα ανάλυση, η συγκεκριμένη σύγκριση γίνεται αδόκιμα, επειδή αφορά σε εντελώς διαφορετικές κοινωνικές ομάδες

⁴³ P. Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, όπ.π., σσ. 23-32.

(μόνο μεταξύ ομοίων ομάδων είναι επιτρεπτή η άμεση σύγκριση). Η μεσαία τάξη για την οποία έκανε λόγο ο κλασικός μαρξισμός είναι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη και, άρα, αποτελείται από τους επαγγελματίες, τους μικροπαραγωγούς και τους μικροϊδιοκτήτες (αγρότες, βιοτέχνες, μικρέμπορους και λοιπές κατηγορίες ανεξάρτητων επαγγελματιών), που είναι αυτοαπασχολούμενοι ή πολύ μικροί εργοδότες. Η επίκριση του P. Sorokin είναι, κατά τούτο, ανεδαφική και δικαιολογείται μόνον από την έντονη ιδεολογική και την πολιτική εμπάθεια, για οποιαδήποτε μαρξιστική τοποθέτηση.⁴⁴

Το βασικό υπόδειγμα της διαστρωμάτωσης του P. Sorokin ενσωματώνεται, σε μεγάλο βαθμό, από τον αμερικανικό λειτουργισμό. Με τις ανάλογες διαμεσολαβήσεις ή και τα ιδιαίτερα προσεγγιστικά ιδιώματα του T. Parsons,⁴⁵ οι K. Davis και W. Moore φαίνονται να αποδέχονται τη σημασία των διευθυντικών στελεχών (κυρίως, μεσαίων και ανώτερων, αλλά αναλυτικά απροσδιόριστων), ως κύριων εκπροσώπων των νέων μεσαίων στρωμάτων. Διευκολύνονται, βέβαια, από την επικράτηση και τη μείζονα διάδοση του υποδείγματος του φορντισμού-τεϊλορισμού, σε όλες τις μεγάλες επιχειρήσεις, στην μεταπολεμική εποχή. Η συγγραφική παρέμβαση των K. Davis και W. Moore προκάλεσε αίσθηση, όταν δημοσιεύθηκε, στους εκπροσώπους της κοινωνικής θεωρίας. Κατά την ανάλυσή τους τίθεται ως στόχος, να προσδιοριστούν οι πιο κατάλληλοι τρόποι πρόσληψης, οι αμοιβές και επιβραβεύσεις, για τα πιο προικισμένα μέλη της κοινωνίας, τα οποία θα κατευθυνθούν στις πιο απαιτητικές και προνομιούχες θέσεις. Σύμφωνα

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 121.

⁴⁵ T. Parsons, "An analytical approach to the theory of social stratification", *American Journal of Sociology*, XLV, 1940 (November), σσ. 849-862.

με τις απόψεις τους, οι πιο απαιτητικές και προνομιούχες θέσεις οφείλουν να καλυφθούν από τα άτομα με τις πιο κατάλληλες και υψηλές δεξιότητες. Η εργασία των K. Davis και W. Moore καταλήγει, μετά από μια σχετικά σύντομη περιήγηση σε εναλλακτικές δυνατότητες, οι οποίες ήταν δεδομένες για προβεβλημένες θέσεις σε προηγούμενες εποχές, στην εκτίμηση πως πρέπει να προβλεφθούν τα πιο αποδοτικά κίνητρα για τους λειτουργούς της οργάνωσης με τις προαναφερθείσες δεξιότητες, με τις υλικές αμοιβές και τις ηθικές ανταμοιβές. Μόνον έτσι θα μπορέσουν να διαδραματίσουν τον λειτουργικό ρόλο τους. Η προφανής σημασία αυτής της πρότασης είναι να δίνει δικαιολογία για τη μεγάλη οικονομική διαφορά των μισθών των μεσαίων και ανώτερων στελεχών, όπως και για τη διαφορά του κύρους, με τους λοιπούς μισθωτούς υπαλλήλους ή, ιδίως, τα μέλη της εργατικής τάξης. Η συγκεκριμένη παρέμβαση έχει βασικό σκοπό την επιβοήθηση της ατομικής κοινωνικής κινητικότητας, στη σύγχρονη κοινωνική οργάνωση.⁴⁶

⁴⁶ K. Davis, W. Moore, "Some principles of social stratification", *American Sociological Review*, V. 10, No 2, 1945, σσ. 242-249.

2.4

Ο C. Wright Mills και ο N. Πουλαντζάς για τη νέα μεσαία τάξη

Πίνακας 2.5

C. Wright Mills και N. Πουλαντζάς για τη νέα μεσαία τάξη

Θεωρία ή Προσέγγιση [Αναλυτής]	Μεσαία Τάξη	Κριτήρια
C. Wright Mills	<i>Νέα μεσαία τάξη</i> [μεσαία διευθυντικά στελέχη, μισθωτοί επαγγελματίες, πωλητές και υπάλληλοι γραφείου]	Οργανωτικές αλλαγές και θέση στις οικονομικές σχέσεις
N. Πουλαντζάς	<i>Νέα μικροαστική τάξη</i> [Αποτελείται από εργαζόμενους μισθωτούς στην μη-υλική παραγωγή (διοίκηση, εμπόριο, υπηρεσίες, κρατική διοίκηση), οι οποίοι εργάζονται με διανοητική εργασία. Ο όρος «μικροαστική» αντανακλά την εκτίμηση της θέσης της τάξης, στις ιδεολογικές σχέσεις	Θέση στις οικονομικές, τις πολιτικές και τις ιδεολογικές σχέσεις. [Διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη-παραγωγικής εργασίας και διαχωρισμός μεταξύ των φορέων της διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας]

Η «νέα μεσαία τάξη», που έχει ονοματισθεί και προσδιορισθεί, σε αδρές γραμμές και για πρώτη φορά, από τον K. Kautsky εδραιώνεται, ως λεπτομερής διανοητική κατασκευή και ως όρος στην κοινωνική θεωρία, από την επεξεργασία του C. Wright Mills.⁴⁷ Σύμφωνα με τον C. Wright Mills, τα μέλη της παλαιάς μεσαίας τάξης, δηλαδή οι μικροί και μεσαίοι

⁴⁷ C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, Oxford-New York, Oxford University Press, 1969 (1951).

αγρότες,⁴⁸ οι μικροπαραγωγοί, οι μικροκαταστηματάρχες και οι ανεξάρτητοι επαγγελματίες (γιατροί, δικηγόροι κ.ά.) των αμερικανικών πόλεων,⁴⁹ οι οποίοι ξεχώριζαν ως σημαντικές φιγούρες της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, μέχρι το μεσοπόλεμο, έπαυσαν να χαρακτηρίζουν έντονα την εικόνα της κοινωνικής οργάνωσης και δομής, σταδιακά ή πιο γρήγορα, μετά από την κρίση του 1929-1930.⁵⁰

Η νέα μεσαία τάξη, από το 1940, υπερέχει αναλογικά της παλαιάς μεσαίας τάξης, και αυτή η ποσοστιαία υπεροχή προσδιορίζει το πραγματικό και το συμβολικό περιεχόμενο για τη σημασία της νέας τάξης στις συζητήσεις της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας. Η «νέα μεσαία τάξη», στη συγκεκριμένη επισκόπηση των δεδομένων (1940), από τον C. Wright Mills, αντιπροσωπεύει το 25% των εργαζομένων (η παλαιά μεσαία τάξη αποτελεί το 20% και η εργατική τάξη το 55%).⁵¹ Αποτελείται από τα διευθυντικά στελέχη (είναι το 10% του 25%, που αντιπροσωπεύει η νέα μεσαία τάξη), τους μισθωτούς επαγγελματίες (είναι το ένα τέταρτο του 25% της νέας μεσαίας τάξης), τους πωλητές (είναι, επίσης, το ένα τέταρτο του 25% της νέας μεσαίας τάξης) και τους υπαλλήλους γραφείου (είναι η μεγαλύτερη ομάδα, με το 40% της νέας μεσαίας τάξης).⁵² Η εκτίμησή του είναι μάλλον αρκετά ευρύχωρη, για την αναλογία της νέας μεσαίας τάξης, καθώς οι μισθωτοί πωλητές και οι μισθωτοί υπάλληλοι γραφείου δεν έχουν αισθητές διαφορές, από το επαγγελματικό και οικονομικό επίπεδο της εργατικής τάξης. Έχουν

⁴⁸ C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, όπ.π., σσ. 40-44. Η υποβάθμιση και η εξάρτηση από τις κρατικές πολιτικές είναι χαρακτηριστική για τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες.

⁴⁹ C. Wright Mills, *White Collar.....*, όπ.π., σσ. 44-54, και, ιδίως, σ. 46.

⁵⁰ C. Wright Mills, όπ.π., σσ. 63-65.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 63.

⁵² Στο ίδιο, σ. 64.

βέβαια μορφικές και άλλες ιδιαιτερότητες, αλλά και διαφοροποιήσεις στις στάσεις και τις συμπεριφορές τους. Δεν είναι δεδομένο, ωστόσο, πως αυτές επαρκούν για να διαχωριστούν από τους χειρώνακτες εργάτες.⁵³ Είναι σίγουρο, πως ο C. Wright Mills κάνει μια εκτεταμένη και λεπτομερή εξέταση των κοινωνικών χαρακτηριστικών τους.

Οι χαρτογιακάδες (άλλως, τα λευκά κολλάρα), πέραν του ειδικού ενδύματος (η διαφοροποίηση αφορά στη σχέση τους με τις μπλε φόρμες της εργατικής τάξης) είναι εντεταγμένοι στην μεσαία πυραμίδα στελέχωσης της φορντικού-τεϊλορικού τύπου επιχείρησης. Είναι, λοιπόν και παρά τις εξειδικεύσεις, εργαλειοποιημένα γρανάζια ενός διοικητικού μηχανισμού, ο οποίος λειτουργεί ως μια γραφειοκρατική ιεραρχία.⁵⁴ Καθώς οι κατώτερες βαθμίδες είναι υπόφορες στην ισχύ των ανώτερων, τα μεσαία στελέχη υποβάλλονται στην ανάγκη της παθητικής αυτοπροστασίας, που συμβαδίζει και με κάποια πιθανότητα για μια σχετική και ατομική επαγγελματική άνοδο (και με ανταγωνιστικούς όρους), με προοπτική και την εισοδηματική βελτίωση.⁵⁵ Σε αυτή την εργασιακή ένταξη η πρωτοβουλία τους εξαφανίζεται ή δεν εκδηλώνεται, επειδή στερείται σημασίας.⁵⁶ Τα ιδιαίτερα πιστοποιημένα προσόντα και οι διαβαθμισμένες εξειδικεύσεις τους προέρχονται από την εκπαίδευση.⁵⁷ Είναι χαρακτηριστικό, ωστόσο, της σύγχρονης κοινωνικής οργάνωσης,

⁵³ Στο ίδιο, σσ. 71-72. Για να είναι δίκαιη αυτή η κριτική παρουσίαση σημειώνεται, πως ο C. Wright Mills δηλώνει, πως από την άποψη της ιδιοκτησίας το μείζον μέρος της νέας μεσαίας τάξης μοιράζεται ακριβώς την ίδια θέση με την εργατική τάξη. Από αυτή τη θέση και άλλες ανάλογες εκπηγάζουν πλάγιες εκτιμήσεις, περί της «εργατοποίησης» της μεσαίας τάξης.

⁵⁴ Στο ίδιο, σσ. 215-249.

⁵⁵ Στο ίδιο, σσ. 259-265.

⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 70-76, 78-87, 106-111.

⁵⁷ Στο ίδιο, σσ. 265-272.

πως είναι εντεταγμένοι, με έμμισθη απασχόληση στις επιχειρηματικές οργανώσεις και την κρατική γραφειοκρατία (όπως τα ιατρικά επαγγέλματα, οι τεχνικοί, ομάδες διανοουμένων, οι δικηγόροι κ.ά.). Σε κάποιες περιπτώσεις το κοινωνικό κύρος ορισμένων επαγγελματικών κατηγοριών (όπως οι καθηγητές) υποχωρεί αισθητά.⁵⁸ Ο χώρος των πωλήσεων ιδίως στα μητροπολιτικά αστικά κέντρα αντιγράφει το υπόδειγμα των πολύ μεγάλων επιχειρήσεων της βιομηχανίας και ανταποκρίνεται στην ανάγκη της δεδομένης μαζικής παραγωγής, με τη δημιουργία μιας αντίστοιχης μαζικής κατανάλωσης. Οι πωλητές και ιδιαίτερα οι πωλήτριες αποτελούν ιδιαίτερες ομάδες των εργαζομένων σε μαζική κλίμακα, στη σύγχρονη κοινωνία.⁵⁹ Ανάλογη είναι η κατάσταση στα μεταπολεμικά μαζικά γραφεία, όπου, μεταξύ των άλλων, οι γυναίκες υπάλληλοι (γραμματείς, δακτυλογράφοι, τηλεφωνήτριες κ.ά.) σχηματίζουν πολυάνθρωπα σύνολα, στην οργάνωση της εργασίας.⁶⁰ Τα μέλη της νέας μεσαίας τάξης, ανάλογα βέβαια με τη θέση τους στις βαθμίδες της ιεραρχίας της εργασίας, είτε δεν συνδικαλίζονται είτε προτιμούν να σχηματίσουν ιδιαίτερα συνδικάτα (ιδιαίτερη είναι και η στάση τους απέναντι στις γνωστές διεκδικητικές πρακτικές).⁶¹ Οι άνδρες και οι γυναίκες της νέας μεσαίας τάξης ζουν την παθητικοποιημένη ενσωμάτωση των καταναλωτικών συνθηκών, με τις ιδιαιτερότητες του γούστου τους ή των προσωπικών προτιμήσεων που επιτρέπει η μαζική κατανάλωση. Είναι οι «άμορφου» κάτοικοι των μεγαλουπόλεων ή, έστω, των προαστίων. Στην μαζική συγκέντρωση όλων των προαναφερθέντων

⁵⁸ Στο ίδιο, σσ. 112-136, 152-160.

⁵⁹ Στο ίδιο, σσ. 161-188 και, ιδίως, για τις πωλήτριες, σσ. 172-178.

⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 192-203 και, ιδίως, για τις γυναίκες υπαλλήλους γραφείου, σσ. 198-203.

⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 301-323 και, ιδίως, σ. 302.

και των προαναφερθεισών ξεχωρίζει η εκτίμηση, παρά την μαζικότητα, για τη γενική εξατομίκευσή τους, την αλλοτρίωση και την έλλειψη νοήματος.⁶² Η εικόνα που μάς παρέχει ο C. Wright Mills είναι ανάλογη, με εκείνη για μια μάζα από αφελείς, οι οποίοι έχουν υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης σε σχέση με τους φορείς της χειρωνακτικής εργασίας. Είναι ανυπέρβλητη, για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και το ρόλο αυτής της τάξης, η ακροτελεύτια διατύπωση του κειμένου του: «Είναι η οπισθοφυλακή. Βραχυπρόθεσμα θα επηρεαστούν από τον πυρετό του συναγωνισμού. Μακροπρόθεσμα θα ακολουθήσουν το δρόμο της ισχύος, γιατί εν τέλει το γόητρο καθορίζεται από την ισχύ. Στο μεταξύ μέσα στην πολιτική αγορά». «οι νέες μεσαίες τάξεις είναι διαθέσιμες για πώληση. Όποιος είναι αρκετά αξιόπιστος και ισχυρός μπορεί να τις αποκτήσει. Μέχρι τώρα, όμως, δεν έχει υποβληθεί κάποια σημαντική προσφορά».⁶³ Επομένως, θεωρούνται, περίπου, ενδιάθετοι εξωνημένοι, χωρίς διαθέσιμους αγοραστές, αλλά και («δεδομένου») υποτακτικοί στις ανώτερες τάξεις.

Ο Ν. Πουλαντζάς⁶⁴ διευρύνει τα όρια της τάξης, για την οποία ο C. Wright Mills έκανε λόγο («νέα μεσαία τάξη»), για μια μαρξιστική θεωρητική προσέγγιση. Χρησιμοποιεί μια ιδιόμορφη, αλλά και συζητήσιμη βασιμότητα, διαχείριση των μαρξικών θεωρήσεων που αφορούν στη διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, και μια ιδιόρρυθμη προσέγγιση για τις οικονομικές, τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις (προερχόμενη από το αναλυτικό πλαίσιο του

⁶² Στο ίδιο, σσ. 188-189. Έχει ιδιαίτερη σημασία η αναφορά, στο ίδιο, σ. 213 (προερχόμενη από τη γραφή του George Orwell). Βλ., ακόμη, στο ίδιο, σσ. 251-254.

⁶³ Στο ίδιο, σσ. 353-354.

⁶⁴ Ν. Πουλαντζάς, *Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

«δομικού μαρξισμού») στον «καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό». Από τη μία πλευρά και πολύ γενικά, οι εργάτες, οι οποίοι εργάζονται αμέσως στην υλική παραγωγή,⁶⁵ ενσωματώνουν στα εμπορεύματα αξίες χρήσης, δημιουργούν υπεραξία και από αυτήν την άποψη είναι παραγωγικοί εργάτες, είναι δηλαδή μέλη της εργατικής τάξης. Οι εργαζόμενοι, οι οποίοι εργάζονται στη μη-υλική παραγωγή, δεν ενσωματώνουν, αμέσως, στα εμπορεύματα αξίες χρήσης, δεν δημιουργούν υπεραξία και από αυτήν την άποψη, ως μη-παραγωγικοί εργάτες, είναι μέλη της νέας μικροαστικής τάξης. Οι τελευταίοι είναι αντικείμενα εκμετάλλευσης, δημιουργούν υπερεργασία, η οποία καλύπτει τα «αφανή έξοδα» του κεφαλαίου, και δεν είναι, κατ' αυτήν την έννοια, μέλη της εργατικής τάξης.⁶⁶ Από την άλλη πλευρά, θεωρείται, πως αναπτύσσεται ο ενεργής διαχωρισμός μεταξύ των φορέων της διανοητικής εργασίας (ταυτίζονται στο μείζον μέρος τους με τα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης) και των φορέων της χειρωνακτικής εργασίας (είναι τα μέλη της εργατικής τάξης), με αποτυπώσεις στις πολιτικές (αφορά στις σχέσεις κυριαρχίας-υποταγής και μέσα στην εργασιακή οργάνωση) και τις ιδεολογικές σχέσεις.⁶⁷ Ειδικό ενδιαφέρον έχει η τοποθέτηση για τη «γραφειοκρατικοποίηση της διανοητικής εργασίας». Η «γραφειοκρατικοποίηση της διανοητικής εργασίας» αφορά σε εκείνες τις περιπτώσεις που οι φορείς της διανοητικής εργασίας δεν επικοινωνούν (με τη μορφή της εποπτείας της χειρωνακτικής εργασίας), αμέσως, με τους φορείς της χειρωνακτικής εργασίας (αφορά στο εμπόριο,

⁶⁵ Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, περιλαμβάνονται στην υλική παραγωγή οι μεταφορές, η αποθήκευση και η διατήρηση.

⁶⁶ Ν. Πουλαντζάς, *ό.π.π.*, σσ. 262-275

⁶⁷ Στο ίδιο, σσ. 281-296, 303-306.

τις υπηρεσίες και την κρατική διοίκηση). Σε ανάλογες καταστάσεις οι φορείς της διανοητικής εργασίας έχουν την τάση να εξασκούν στον εαυτό τους τις συνέπειες της συνάρθρωσης των πολιτικών και των ιδεολογικών σχέσεων.⁶⁸

Ο νέος όρος, δηλαδή η «νέα μικροαστική τάξη» (και κυρίως η αναφορά στη «μικροαστική τάξη»), αντανakλά τη θέση του Ν. Πουλαντζά, ότι αυτή η νέα «τάξη» αναπαράγει το ιδεολογικό υποσύνολο της «παραδοσιακής μικροαστικής τάξης».⁶⁹ Αυτή η ιδεολογική αντίληψη συμπυκνώνει τον ατομισμό, την κοινωνική ταλάντευση, την ιδεολογική άρνηση ταύτισης με την εργατική τάξη, όπως και την ψευδαίσθηση περί της δυνατότητας για κοινωνική άνοδο στην αστική τάξη. Η «νέα μικροαστική τάξη», συμπερασματικά, αποτελείται από ένα πολύ μεγάλο μέρος των μισθωτών, οι οποίοι δεν εργάζονται στην υλική παραγωγή, είναι μη-παραγωγικοί εργαζόμενοι και είναι φορείς της διανοητικής εργασίας. Η εκτίμηση για τη διεύρυνση της «νέας μικροαστικής τάξης», ταυτόχρονα, επισημαίνει την υποβάθμιση της αναλογίας της εργατικής τάξης.

Η προσέγγιση του Ν. Πουλαντζά έχει το ενδιαφέρον της, κυρίως, για τον τρόπο που διασκευάζονται οι θεωρητικές απόψεις, με αντανakλάσεις από τις παραγωγικές και εργασιακές συνθήκες μιας ορισμένης περιόδου (δηλαδή των περίπου εβδομήντα ετών του φορντισμού-τεϊλορισμού), σαν να ήσαν αυτές παντοτινές και αμετάβλητες. Η εργασιακή οργάνωση αλλάζει, όμως και δραματικά, τη στιγμή κατά την οποία δημοσιεύεται το κείμενο του Ν. Πουλαντζά,

⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 318-319, 338-341.

⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 358-364.

σχετικά με τη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, το εύρος και τη σημασία της «νέας μικροαστικής τάξης». Οι μεσαίες στελεχώσεις των επιχειρήσεων σταδιακά αποσυντίθενται και μετασχηματίζονται, με ριζοσπαστικό τρόπο και με αποτέλεσμα, να αναδιαμορφώνονται οι συσχετισμοί των εργασιακών και των κοινωνικών ομάδων. Είναι μοιραία αυτή η εξέλιξη, για την εκτίμηση της ευστάθειας της συγκεκριμένης κοινωνικής ανάλυσης.

2.5

Αναλύσεις για τη νέα μεσαία τάξη (στο τέλος του 20^{ου} αιώνα)

Πίνακας 2.6

Αναλύσεις για τη νέα μεσαία τάξη, στο μεταίχμιο δύο αιώνων (τέλος 20^{ου} και 21^{ου} αιώνας)

Θεωρία ή Προσέγγιση [Αναλυτής]	Μεσαία Τάξη	Κριτήρια
A. Gorz	<i>Μη-τάξη των νέο-προλεταρίων</i> [με διάλυση των ομάδων της διανοητικής εργασίας]	Αλλαγή της οργάνωσης της εργασίας και βιομηχανοποίηση της διανοητικής εργασίας
E.O. Wright	<i>Παραδοσιακή μικροαστική τάξη,</i> διάλυση της νέας μεσαίας τάξης και εμφάνιση των αντιφατικών ταξικών τοποθετήσεων [Οι αντιφατικές ταξικές τοποθετήσεις είναι οι ακόλουθες: 1) Οι διευθυντές και προϊστάμενοι, 2) Οι ημιαυτόνομοι εργαζόμενοι και 3) Οι μικροί εργοδότες (τουλάχιστον μέρος αυτών)]	Εκμετάλλευση ή/και κυριαρχία

Η ανάλυση του A. Gorz αρχικώς είχε στόχο την αναθεώρηση της βασικής προσέγγισης του κλασικού μαρξισμού τόσο, γενικά, για τη κοινωνική διάρθρωση του καπιταλισμού όσο και για τις δυνατότητες της εργατικής τάξης να αντιπαρατεθεί στην κεφαλαιοκρατική κυριαρχία, στις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα. Στην πραγματικότητα, ο A. Gorz αμφισβήτησε το ρόλο της εργατικής τάξης, προκειμένου να μπορέσει να οικοδομήσει μια γόνιμη μετά-καπιταλιστική κοινωνική οργάνωση. Η άποψή του, περί της ταξικής διάρθρωσης διαμορφώθηκε σε μια πολύ πρώιμη (με διαμορφώσεις, οι οποίες βρίσκονται στα πρώτα βήματα) φάση υπέρβασης του φορντισμού-τεϊλορισμού. Κατά τη γνώμη

του αναλυτή η κοινωνική οργάνωση, στη φάση της κρίσης του φορντισμού-τεϊλορισμού, μοιάζει με μια «μη-κοινωνία», η οποία αποτελείται από «μη-τάξεις».⁷⁰ Σε αυτή τη μεταβατική φάση, ρητά, η έννοια των «μη-τάξεων» των «μη-εργατών» δεν αφορά στο βιομηχανικό προλεταριάτο (σε αυτήν αντίληψη θεωρείται ισοδύναμο με την εργατική τάξη που κατά τη γνώμη του συγγραφέα ανήκει στις προνομιούχες ομάδες)⁷¹ ούτε βέβαια στην αστική τάξη. Αφορά, βασικά, στα μέλη της «νέας μεσαίας τάξης». Οι «νέο-προλετάριου» είναι οι αποσταθεροποιημένοι και ανασφαλείς εργαζόμενοι ή άνεργοι, οι οποίοι προηγουμένως κάλυπταν θέσεις της μεσαίας στελέχωσης των επιχειρήσεων. «Αυτή η τάξη των μη-εργατών ενώνει στους κόλπους της το σύνολο των ατόμων που τους πέταξαν έξω από την παραγωγή ή υποαπασχολούνται οι ικανότητες τους, με τη βιομηχανοποίηση (δηλαδή τον αυτοματισμό και την πληροφορική) της διανοητικής εργασίας».⁷² Από αυτή την τοποθέτηση, περί της νέας κοινωνικής κατάστασης, το 1980, στη Γαλλία και σε άλλες αναπτυγμένες χώρες, φαίνεται να αναγγέλλεται η αποσύνθεση της «νέας μεσαίας τάξης» του C. Wright Mills και της «νέας μικροαστικής τάξης» του N. Πουλαντζά. Είναι πολύ ενδιαφέρον, πως από αυτήν την εξέλιξη (την παραγωγική και εργασιακή αλλαγή) αιφνιδιάστηκαν και αποσυντονίστηκαν οι εκπρόσωποι της προοδευτικής και της ριζοσπαστικής σκέψης, εκφράζοντας απόψεις, με έκδηλη την αδυναμία της συστηματικής ανάλυσης των νέων πραγματικοτήτων. Πάντως, έχει μια σημασία, ότι ο A. Gorz εντοπίζει νωρίς τη μείωση της σημασίας της «νέας μεσαίας τάξης», παρά το

⁷⁰ A. Gorz, *Αντίο Προλεταριάτο*, Αθήνα, Νέα Σκέψη, 1986.

⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 102-107.

⁷² Στο ίδιο, σ. 102.

γεγονός ότι προσδιορίζει τα στοιχεία της διάλυσης της κοινωνικής ομάδας, με αόριστο και εντέλει με άστοχο τρόπο, σύμφωνα με την εκτίμηση της παρούσας ανάλυσης. Δεν θα είναι και ο τελευταίος.

Ο E.O. Wright⁷³ καταλαβαίνει σαφέστερα, το 1985, πως η «νέα μεσαία τάξη» ή η «νέα μικροαστική τάξη» αποσυντίθεται και, επομένως, φθίνει η επίδραση της στην ταξική δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι επιμέρους ομάδες εκείνης της τάξης είναι κατακερματισμένα και χαλαρά σύνολα ενός μειωμένης σημασίας, συνονθυλεύματος, στο πλαίσιο της κοινωνικής δομής. Για να μπορέσει, να προσλάβει θεωρητικά τον προκείμενο κατακερματισμό της «νέας μεσαίας τάξης» επινοεί τις «αντιφατικές ταξικές τοποθετήσεις». Η «αντιφατική ταξική τοποθέτηση» των «διευθυντών και προϊσταμένων» τοποθετείται μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης. Η «αντιφατική ταξική τοποθέτηση» των «ημιαυτόνομων εργαζομένων» εντάσσεται μεταξύ εργατικής και παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, ενώ η «αντιφατική ταξική τοποθέτηση» των «μικρών εργοδοτών» τοποθετείται σε ενδιάμεση θέση μεταξύ της παραδοσιακής μικροαστικής και της αστικής τάξης.⁷⁴ Ο E.O. Wright, με την τελευταία αναφορά στους «μικρούς εργοδότες», μεταξύ άλλων, συμβάλλει στον προσδιορισμό των ορίων της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και των καπιταλιστών. Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, αποτελείται αποκλειστικώς από τους εργαζόμενους για δικό τους λογαριασμό. Οι μικροί εργοδότες, αν και δεν πραγματοποιείται μια ευρεία και διευκρινιστική θεωρητική πραγμάτευση των χαρακτηριστικών τους, είναι εκείνοι οι επιχειρηματίες,

⁷³ E.O. Wright, *Classes*, New York, Verso, 1985.

⁷⁴ Στο ίδιο, σσ. 48-51.

οι οποίοι απασχολούν από 1 έως 9 μισθωτούς εργαζόμενους. Επομένως, καπιταλιστές, με την πλήρη έννοια, θεωρούνται οι επιχειρηματίες, με 10 και άνω μισθωτούς. Επισημαίνουμε, πως, παρά την αρχική τοποθέτηση για τα περιγραφικά χαρακτηριστικά, όταν διενεργείται η εμπειρική διερεύνηση των κοινωνικών τάξεων και των «αντιφατικών ταξικών τοποθετήσεων», ο αναλυτής επανέρχεται στον προσδιορισμό, με μια νέα *de facto* (και ρητά αναφέρεται, ως αυθαίρετη) οριοθέτηση της αντιφατικής ταξικής τοποθέτησης των «μικρών εργοδοτών». ⁷⁵ Οι «μικροί εργοδότες» είναι, πλέον και ιδίως, σε αυτή την αναθεώρηση (και στο σύνολο της εμπειρικής έρευνας), οι επιχειρηματίες, με δύο έως εννέα μισθωτούς εργαζόμενους. Η συγκεκριμένη αναθεώρηση, όπως είναι φυσικό, επηρεάζει και την οριοθέτηση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, καθώς δεν αφορά μόνο σε εργαζόμενους για δικό τους λογαριασμό. Περιλαμβάνει και εργοδότες, με ένα μισθωτό εργαζόμενο. ⁷⁶ Προφανώς, ανάλογες τροποποιήσεις δημιουργούν σοβαρούς προβληματισμούς για τις περιγραφές, αλλά και για τη θεωρητική ευστάθεια των ισχυρισμών ή των επεξεργασιών. Το γενικό σχήμα της ταξικής δομής, το οποίο συγγενεύει μορφικά με τον κλασικό μαρξισμό (η γενική θεώρηση είναι πολύ συγγενής προς τον αναλυτικό μαρξισμό) και η επινόηση των «αντιφατικών ταξικών τοποθετήσεων», έχει ένα ενδιαφέρον, επειδή καταφέρνει να εντάξει τις κατακερματισμένες ομάδες της πρώην «νέας μεσαίας τάξης» των μισθωτών, στις ταξικές σχέσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η ένταξη των δύο «αντιφατικών ταξικών τοποθετήσεων» («των διευθυντών και των προϊσταμένων» και των

⁷⁵ Αποδίδεται σε σφάλμα στο σχεδιασμό της έρευνας και του ερωτηματολογίου. Στο ίδιο, σ. 150.

⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 150-151.

«ημιαυτόνομων εργαζομένων») αποδίδει τις ταξικές αντιφάσεις τους, αφενός σε σχέση με την αστική και την εργατική τάξη και αφετέρου σε σχέση με τους προλετάριους και τους μικροαστούς. Η τρίτη «αντιφατική ταξική τοποθέτηση» (των «μικρών εργοδοτών») είναι λιγότερο καλά οργανωμένη και η επινόησή της δείχνει ανακλαστική των δύο πρώτων ομαδοποιήσεων.

2.6

Αναλύσεις θεσμών για τη μεσαία τάξη (στον 21^ο αιώνα)

Πίνακας 2.7

Σύγχρονες αναλύσεις θεσμών για τη μεσαία τάξη (στον 21^ο αιώνα)

Θεωρία ή Προσέγγιση [Αναλυτής]	Μεσαία Τάξη	Κριτήρια
U.S. Administration (U.S. Department Of Commerce and Office of the Vice President of the United States)	Περίπου το σύνολο των νοικοκυριών (με εισόδημα από 17.300 USD μέχρι το 75ο εκατοστημόριο της κλίμακας των εισοδημάτων)	Κλιμάκωση των εισοδημάτων, «Προσοδικίες» των νοικοκυριών της μεσαίας τάξης (σπίτι, αυτοκίνητο, συμμετοχή σε συνταξιοδοτικά προγράμματα, ασφάλιση υγείας κ.ά.)
H. Kharas	(Περίπου το σύνολο του πληθυσμού των αναπτυγμένων χωρών) <i>Παγκόσμια Μεσαία Τάξη</i> (Εκτός των φτωχών και απροσδιόριστων πλουσίων)	Εισόδημα 10-100 USD (σε PPP) ⁷⁷ ημερησίως

Η «νέα μεσαία τάξη» αποδιαρθρώθηκε από την αλλαγή της παραγωγής και της εργασίας, όπως αυτή προσδιορίστηκε από την υπέρβαση του φορντισμού-τεϊλορισμού. Τη μείζονα παραγωγική, εργασιακή και κοινωνική μεταβολή ανέλαβαν και πραγματοποίησαν οι ίδιοι οι αστοί-καπιταλιστές, με τη θετική αξιοποίηση της κρίσης της δεκαετίας 1971-1980. Οι ηγεμονικοί παράγοντες της οικονομίας μετέβαλαν τον δικό τους τους κόσμο, με ριζοσπαστικό τρόπο. Η στόχευση ήταν, πέραν της σταθεροποίησης της οικονομικής ισχύος τους, να ενισχύσουν την κυριαρχία τους και, στο μέτρο του δυνατού, να αναιρέσουν τις παροχές και τα δασύματα (όσες και όσα συνδέονται με τη διασκευή του κοινωνικού κράτους), προς τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις,

⁷⁷ P.P.P.: Purchasing Power Parity.

προκειμένου να αντλήσουν ευρύτερους πόρους από τον δημόσιο χώρο (χαμηλότερη φορολογία, ανακατεύθυνση των κρατικών επιχορηγήσεων προς την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, ιδιωτικοποιήσεις, χαμηλά επίπεδα του πληθωρισμού και των επιτοκίων κ.ά.).⁷⁸ Έχει ένα νόημα να συμπληρωθεί, πως δεν υπήρξε καμιά συμμετοχή στα προαναφερθέντα εγχειρήματα της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης (έκτοτε απομειώνεται) και της εργατικής τάξης (η θέση της γίνεται ιδιαίτερος ευάλωτη). Σε κάθε περίπτωση, δεν θα ευσταθούσε ο ισχυρισμός ότι την ευθύνη (ή μέρος αυτής) για τη μείζονα αλλαγή του μετά-φορντισμού έχουν και τα μέλη της «νέας μεσαίας τάξης», των οποίων οι θέσεις ευθύνης και τα πλαίσια της οργανωτικής ύπαρξής τους διελύθησαν στα εξών συνετέθησαν. Εδώ, αρχίζει, όμως, ένα πραγματικό και ανυπέρβλητο κοινωνικό πρόβλημα. Η κοινωνική οργάνωση και διάρθρωση θα φαίνεται, στις επόμενες δεκαετίες, ότι αντιπροσωπεύει μια πολύ έντονα πολωμένη ταξική δομή.

Οι ελάχιστοι πανίσχυροι καπιταλιστές, δίπλα στα πολλά εκατομμύρια μισθωτών εργαζομένων, θα έδιναν την απεικόνιση μια πολύ δύσκολης και προκλητικής κοινωνικής κατάστασης. Έπρεπε με επιτακτικό τρόπο, να δημιουργηθεί ένα αληθοφανές και συμβολικό αντίβαρο στην πραγματική κοινωνική πόλωση. Άργησε πολύ να αποκρυσταλλωθεί η τελική διαμόρφωση μιας διανοητικής κατασκευής, η οποία θα διαδραμάτιζε κυρίως συμβολικό ρόλο για την αναίρεση της συγκεκριμένης εικόνας. Στη σύνθεση της τελικής διανοητικής

⁷⁸ Όλες οι παραπάνω παροχές υπήρξαν ισχυρές και σταθερές, την μεταπολεμική περίοδο, επειδή υποστηρίχθηκαν, με καθεστωτική συναίνεση των συντηρητικών, των κεντρώων, των σοσιαλδημοκρατικών και των εργατικών κομμάτων του δυτικού κόσμου. Βλ., J. Scott, *Who Rules Britain?*, Cambridge, Polity Press, 1991, σ. 148.

κατασκευής συμμετέχουν, πρώτον, οι ασαφείς πνευματικές αναδρομές στη «μεσαία τάξη» της μεταβατικής φάσης της εποχής των επαναστάσεων (της Αμερικανικής, της Γαλλικής και της Βιομηχανικής) ή, έστω, του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου. Παίζουν ένα ρόλο υποστρώματος, δεύτερον, τα στοιχειώδη θεωρητικά αποσπάσματα της ανάλυσης του P. Sorokin (στο πλαίσιο της ανάλυσης της οικονομικής και της επαγγελματικής στρωμάτωσης). Σίγουρα, τρίτον, είναι παρούσα η ισχυρή ανάμνηση της «νέας μεσαίας τάξης» (ή της «νέας μικροαστικής τάξης»), οι κατακερματισμένες ομαδοποιήσεις της οποίας δίνουν το πρόσχημα της εκτίμησης περί κάποιας μορφής επιβίωσής της (ως συνονθυλεύματος). Στη θεωρητική κατασκευή, τέταρτον, κατέχει κρίσιμη θέση η «μεσαία εισοδηματική τάξη», στην κλίμακα των εισοδημάτων (σε κάθε τέτοια κλίμακα, μπορεί να προσδιορισθεί, με κάποια αυθαιρεσία, μια μεσαία εισοδηματική ομάδα), σύμφωνα με τις σύγχρονες οικονομικές αναλύσεις. Η επινόηση μιας κάποιας «μεσαίας τάξης», στις παρούσες συνθήκες, είναι πράγματι ένα θεωρητικό «επίτευγμα», ανάλογο με τα κατορθώματα, για τα οποία εκανε λόγο ο Th. Veblen, και θα μπορούσε να καταχωριστεί στην τροπαιοθήκη της ανώτερης, της κυρίαρχης, δηλαδή της «αργόσχολης τάξης». Το τρόπαιο δεν αφορά, κυρίως, στο γεγονός ότι δομήθηκε, ως «κατασκευάσμα», εκ νέου μια «μεσαία τάξη», αλλά αφορά στο επίτευγμα να εμφανίζεται η «μεσαία (εισοδηματική) τάξη», ως μια κοινωνική πλειονότητα ή, πολύ περισσότερο, ως, περίπου, η μόνη ονοματισμένη εισοδηματική τάξη. Κάπως παράξενα, έναντι της εργασιακής και κοινωνικής πόλωσης, ως αποτέλεσμα της καθολικής μισθωτής εργασίας και της αποσύνθεσης της «νέας μεσαίας τάξης», η σύγχρονη κοινωνία να δείχνει ότι είναι η

κοινωνία της «μεσαίας (εισοδηματικής) τάξης». Είναι ένα θεωρητικό θαύμα, ένα γεγονός που προσεγγίζει την αλήθεια ή το δημιούργημα μιας συστηματικής παραπλάνησης;

Είναι αξιοσημείωτο, ότι τα βασικά εγχειρήματα της εκ νέου εννοιολόγησης και οριοθέτησης της «νέας μεσαίας τάξης», με τη μορφή της «μεσαίας (εισοδηματικής) τάξης», ανέλαβαν κρατικές υπηρεσίες και εξαρτημένοι θεσμοί διερεύνησης ή επιστήμονες οι οποίοι εργάστηκαν και δημοσιοποίησαν τις επεξεργασίες τους στο πλαίσιο της συνεργασίας τους με διεθνείς οργανισμούς. Τα εγχειρήματα και τα αποτελέσματά τους, βρίσκονται στην ίδια κατεύθυνση, αλλά δεν είναι ισοδύναμα και οφείλουμε να τα αντιμετωπίσουμε ως εναλλακτικά ή ως έχοντα κάποια υπαλλακτικότητα. Πάντως, οι μελέτες είτε των κρατικών θεσμών είτε στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών, αποκτούν αυξημένο κύρος, στα αισθητήρια των πολιτών, ή διαδίδονται πολύ περισσότερο από άλλες συστηματικές εργασίες, που συμμετέχουν στις επιστημονικές συζητήσεις και αντιπαραθέσεις.

Οι περίεργες αναλύσεις, οι οποίες έκαναν την εμφάνισή τους στην ολοκλήρωση της πρώτης δεκαετίας του εικοστού πρώτου αιώνα, εμφανίζουν τον ισχυρισμό, πως υπάρχει μια ευρεία και ιδιαίτερης κατανόησης «μεσαία τάξη». Αυτή η τάξη είναι περίεργη επειδή είναι η μοναδική ρητά προσδιορισμένη οικονομική ομάδα εισοδηματιών, τόσο στις αναπτυγμένες χώρες όσο και σε χώρες χαμηλότερου επιπέδου ανάπτυξης. Στην περίπτωση του κυβερνητικού οργανισμού των ΗΠΑ, το 2010, η ομάδα των φορέων των εισοδημάτων, που προσδιορίζεται ως «μεσαία τάξη», δεν συνοδεύεται από ρητά ονοματισμένη ανώτερη και

κατώτερη τάξη.⁷⁹ Επισημαίνεται πως στη «μεσαία τάξη» ανήκει το σύνολο των νοικοκυριών με εισόδημα πάνω από 21.800 \$ για ένα ζευγάρι, με δύο παιδιά σε σχολική ηλικία (ή 17.300\$, για τα μονογονεϊκά νοικοκυριά με δύο παιδιά σε σχολική ηλικία), και τουλάχιστον μέχρι και το 75ο εκατοστημόριο της κλίμακας των εισοδημάτων.⁸⁰ Με μια παράλληλη και αυθαίρετη προσέγγιση θεωρείται ότι στη «μεσαία τάξη» εντάσσονται όσοι αυτό-προσδιορίζονται ως μέτοχοι της, με βάση τις «προσδοκίες» τους (προσδοκία απόκτησης κατοικίας, αυτοκινήτου και ακριβών καταναλωτικών αγαθών ή για την πραγματοποίηση διακοπών).⁸¹ Ταυτόχρονα, από την ίδια έρευνα λαμβάνεται μια σχετική απόσταση από τα προαναφερθέντα. Σημειώνεται, πως είτε ότι αυτές οι προσδοκίες δεν μπορούν ουσιαστικά να πραγματοποιηθούν, στο σύνολό τους, είτε πως όσοι είναι ενταγμένοι σε αυτήν την τάξη μπορούν εύκολα και από ένα τυχαίο γεγονός να χάσουν τον ταξικό προσδιορισμό της μεσαίας τάξης.⁸²

⁷⁹ U.S. Department Of Commerce (Economics and Statistics Administration), Office of the Vice President of the United States (Middle Class Task Force)], *Middle Class in America*, Washington D.C., 2010 (January).

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 2.

⁸¹ Στο ίδιο, σσ. 4-5. Η πλήρης καταγραφή των προσδοκιών περιλαμβάνει τις ακόλουθες: ένα ιδιόκτητο σπίτι, την ικανότητα να καλύπτουν τα ιατρικά έξοδα, ένα αυτοκίνητο για κάθε ενήλικο μέλος της οικογένειας, την ικανότητα να καλύπτουν τα έξοδα για την ανώτερη εκπαίδευση των παιδιών τους, την ικανότητα να καλύπτουν τα έξοδα για τις οικογενειακές διακοπές και την ασφάλιση ή τη δυνατότητα να έχουν τους πόρους για την αξιοπρεπή διαβίωση μετά από την συνταξιοδότηση.

⁸² Γράφεται συγκεκριμένα, πως «πρέπει να καταστεί σαφές ότι μόνο λίγες απρογραμμάτιστες δαπάνες μπορούν να απομακρύνουν οποιαδήποτε από αυτές τις οικογένειες της μεσαίας τάξης από τα όνειρά τους. Η απώλεια της θέσης εργασίας, η απροσδόκητη ασθένεια που δεν καλύπτεται από την ασφάλιση υγείας ή η ανάγκη για να βοηθήσει έναν ηλικιωμένο γονέα μπορεί να δημιουργήσει μια σοβαρή κρίση του προϋπολογισμού για κάποια από τις οικογένειες που περιγράφουμε παραπάνω. Αυτά τα ενδεχόμενα θα απαιτήσουν, να παραιτηθούν οι οικογένειες της αμερικανικής μεσαίας τάξης από μερικά από τα πράγματα στα οποία προσδοκούν». Στο ίδιο, σ. 25. Διερωτώμαι, αν συμβούν τα παραπάνω και παραιτηθούν από τις προσδοκίες τους, λόγω ανάγκης, τα συγκεκριμένα νοικοκυριά εντάσσονται στη μεσαία τάξη;

Ανάλογα εγχειρήματα δημιουργούν μεγάλη ή και «τεράστια» αμφιβολία για τη στοιχειώδη επικοινωνία τους με την έλλογη σκέψη. Πιο ρητά διατυπώνω τα παρακάτω ερωτήματα: όσοι θα ήθελαν να είναι μέλη της «μεσαίας εισοδηματικής τάξης», αλλά δεν τα καταφέρνουν, σε εκείνη την καταγραφή, εντάσσονται στη συγκεκριμένη μεσαία τάξη; Όσοι προβλέπεται ότι δεν μπορούν να ανταποκριθούν των δαπανών της υπάρχουσας θέσης τους στη «μεσαία εισοδηματική τάξη» και καταρρεύσουν από αυτήν την τάξη, σε ποιά τάξη θα εντάσσονται; Εφόσον δεν απαντηθούν τα συγκεκριμένα ερωτήματα, με σαφήνεια, δεν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για μεσαία τάξη, επειδή δεν υπάρχει κατανοητό πλαίσιο, δηλαδή επειδή δεν υπάρχει ταξική δομή.

Ορισμένα ανάλογα εγχειρήματα δημιουργούν εντονότατη αμφιβολία για την ευστάθεια και τον εύλογο χαρακτήρα των πορισμάτων τους.⁸³ Ο Η. Kharas στη μελέτη του για την «παγκόσμια μεσαία τάξη» εντάσσει στη συγκεκριμένη τάξη όσους και όσες έχουν εισόδημα από 10 έως 100 δολάρια (P.P.P.) την ημέρα.⁸⁴ Το αποτέλεσμα αυτής προσπάθειας, αν θα είχε κάποιο νόημα, θα ήταν το ακόλουθο: Στην Β. Αμερική (δηλαδή στις ΗΠΑ και τον Καναδά), με πληθυσμό περίπου 340 εκατομμύρια άτομα το 2009, φαίνεται ότι τα 338 εκατομμύρια θα ανήκαν

Προστίθεται, ωστόσο, και κάτι πιο περίεργο και ανησυχικό. Αναφέρεται, πιο ειδικά: «Δυστυχώς, δεν είναι όλες οι οικογένειες σε θέση να αποκτήσουν τους πόρους για το είδος των δαπανών, τις οποίες προσδιορίζουμε στην παρούσα έκθεση. Ακόμα και αυτές οι οικογένειες, οι οποίες μπορούν να αντέξουν οικονομικά τον τρόπο ζωής της μεσαίας τάξης, οφείλουν να κάνουν τακτικές θυσίες και μπορεί ένα απροσδόκητο γεγονός να τις χωρίζει από την καταστροφή». Στο ίδιο, σ. 26.

⁸³ Οι υπερβολικές γενικεύσεις, ιδίως, όταν ποσοτικοποιούνται σε παγκόσμια κλίμακα (σε σχέση με τα εισοδήματα), δεν δείχνουν να αντιπροσωπεύουν αποφάνσεις από συγκρίσιμα δεδομένα.

⁸⁴ Η. Kharas, “The Emerging Middle Class in Developing Countries”, OECD, Development Centre, *Working Papers*, No. 285, 2010 (January), σσ. 8-9, 12.

στην «παγκόσμια μεσαία τάξη».⁸⁵ Στην Ιαπωνία, με πληθυσμό περίπου 127 εκατομμυρίων ατόμων, συνάγεται πως τα 125 εκατομμύρια πρόσωπα ανήκουν στην «παγκόσμια μεσαία τάξη».⁸⁶ Με βάση αυτές τις εκτιμήσεις, από τις διαγνώσεις της παρούσας πραγματικότητας, οι προβλέψεις για το μέλλον είναι εξαιρετικά επισφαλείς.⁸⁷

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 16.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 15.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 23-28. Προβλέπεται κάτι που είναι αρκετά πιθανό, να αυξηθεί η αναλογία της Ινδίας, της Κίνας και άλλων αναπτυσσόμενων χωρών στην σύνθεση της παγκόσμιας μεσαίας τάξης. Για να είμαστε πιο συγκεκριμένοι, η βελτίωση του εισοδηματικού επιπέδου ορισμένων χωρών είναι αναμενόμενη. Είναι, όμως, δύσκολο να ισχυριστούμε ή να παραδεχτούμε ότι αυτή θα χαρακτηρίσει την εξέλιξη της παγκόσμιας μεσαίας τάξης. Το μεγάλο εύρος του προσδιορισμού [10-100 δολάρια (P.P.P.) την ημέρα] της μεσαίας τάξης δεν κάνει απίθανο τον εκ νέου ισχυρισμό ότι η πρόβλεψη επιβεβαιώθηκε. Αν το εύρος δεν επαρκεί για την επιβεβαίωση της πρόβλεψης, τότε υπάρχουν λύσεις, όπως η διεύρυνση της οριοθέτησης [π.χ. 5-100 δολάρια (P.P.P.) την ημέρα] της παγκόσμιας μεσαίας τάξης. Είναι εύκολο και ανέξοδο.

2.7

Ταξικοί πολυπροσδιορισμοί και η μεσαία τάξη (στον 21^ο αιώνα)

Πίνακας 2.8

Ταξικοί πολυπροσδιορισμοί και η μεσαία τάξη (στον 21^ο αιώνα)

Θεωρία ή Προσέγγιση [Αναλυτής]	Μεσαία Τάξη	Κριτήρια
M. Savage et al.	<i>Εδραιωμένη Μεσαία Τάξη, Μεσαία Τάξη Τεχνικών</i> , (υπάρχει αμφιβολία για τους Εύπορους Εργάτες) [31% του δείγματος μαζί με τους εύπορους εργάτες: 46%]	Μια Σύνθεση Κριτηρίων που απορρέουν από την κλίμακα των εισοδημάτων, τη θεωρία του P. Bourdieu (για το οικονομικό, «κοινωνικό» και «πολιτιστικό κεφάλαιο»), τη θεωρία του G. Standing (για το <i>Preariat</i>), κ.λ.π.

Η έρευνα (του 2011) την οποία πραγματοποίησε ο M. Savage (μαζί με την ερευνητική ομάδα του),⁸⁸ έχει έναν βαρύγδουπο και ευρύ τίτλο (=“A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment”) και δημοσιεύτηκε το 2013. Στη θεωρητική υποδομή αυτής της εμπειρικής έρευνας, που πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά με ερωτηματολόγιο, βρίσκεται μια σύνθεση προγενέστερων αναλύσεων και διανοητικών κατασκευών. Μπορούμε να ανιχνεύσουμε σε αυτήν την αναλυτική παρουσίαση της ταξινόμησης των κοινωνικών ομάδων και των αναγωγών για την (κατά βάση επαγγελματικής προέλευσης) κοινωνική διάρθρωση της Βρετανίας (δηλαδή του ΗΒ), ως προεργασίες της, αναλυτικές και θεωρητικές συνεισφορές είτε

⁸⁸ M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles, “A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment”, *όπ.π.*, σσ. 219-250.

επιστημονικών επεξεργασιών είτε σχηματοποιήσεων από επίσημους θεσμούς.

Στη σύνθεση αυτή προηγείται σαφώς η επίδραση της θεωρητικής προσέγγισης του J.H. Goldthorpe.⁸⁹ Σε συνάρτηση προς τη συμβολή του J.H. Goldthorpe (που διαδραμάτισε ρόλο στη διαμόρφωση του ακόλουθου υποδείγματος), το μοντέλο των επαγγελματικών και κοινωνικών κατηγοριών του Γραφείου των Εθνικών Στατιστικών του ΗΒ (Office for National Statistics-ONS)⁹⁰ δίνει τη βασική ιδέα, στην

⁸⁹ Βλ., μεταξύ άλλων, J.H. Goldthorpe, C. Llewellyn, G. Payne, *Social Mobility and the Class Structure in Modern Britain*, Oxford, Clarendon, 1980· J.H. Goldthorpe, “On the service class, its formation and future”, A. Giddens, G. MacKenzie (eds), *Social Class and the Division of Labour*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982· J.H. Goldthorpe, *On Sociology*, Oxford, Oxford University Press, 2000· R. Erikson, J.H. Goldthorpe, “Has social mobility in Britain decreased? Reconciling divergent findings on income and class mobility”, *British Journal of Sociology*, 61(2), 2010, σσ. 211-230.

⁹⁰ Η ταξινόμηση των επίσημων στατιστικών του ΗΒ καταλήγει σε ένα μοντέλο που αποτυπώνεται σε επικοινωνούσες κοινωνικές διαρθρώσεις (επομένως και με σταδιακές συμπυκνώσεις), διαδοχικά, με οκτώ τάξεις, με πέντε τάξεις και με τρεις τάξεις. Παρακολουθήστε τις παρακάτω κατηγορίες: Α) Στο υπόδειγμα των οκτώ τάξεων: Στην ανώτερη τάξη [δηλαδή τα (1) Ανώτερα διευθυντικά, διοικητικά και επαγγελματικά επαγγέλματα] περιλαμβάνονται: οι (κωδικός: L1) Εργοδότες σε μεγάλες επιχειρήσεις, (L2) Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά επαγγέλματα, (L3) Ανώτερα επαγγέλματα. Στη δεύτερη τάξη [(2) Κατώτερα διευθυντικά, διοικητικά και άλλα σχετικά επαγγέλματα] εντάσσονται οι παρακάτω κατηγορίες: (L4) Κατώτερες κατηγορίες επαγγελματιών και τα ανώτερα τεχνικά επαγγέλματα (L5) Κατώτερα διευθυντικά και διοικητικά επαγγέλματα και (L6) Ανώτατα εποπτικά επαγγέλματα. Στην τρίτη τάξη [(3) Ενδιάμεσα επαγγέλματα] κατατάσσονται τα (L7) Ενδιάμεσα επαγγέλματα. Στην τέταρτη κατηγορία [(4) Μικροί εργοδότες και εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό] εντάσσονται οι (L8) Μικροί εργοδότες και οι (L9) αυτοαπασχολούμενοι. Στην πέμπτη κατηγορία [(5) Κατώτερα εποπτικά και τεχνικά επαγγέλματα] εντάσσονται τα (L10) Κατώτερα εποπτικά επαγγέλματα και τα (L11) Κατώτερα τεχνικά επαγγέλματα. Στην έκτη κατηγορία [(6) Επαγγέλματα ημι-ρουτίνας] και στην έβδομη κατηγορία [(7) Επαγγέλματα ρουτίνας] εντάσσονται τα ομώνυμα με τις κατηγορίες (L12) Επαγγέλματα ημιρουτίνας και (L13) Επαγγέλματα ρουτίνας. Στην όγδοη κατηγορία [(8) Δεν εργάστηκαν ποτέ και μακροχρόνια άνεργοι] εντάσσονται όσοι και όσες (L14) δεν εργάστηκαν ποτέ και οι μακροχρόνια

άνεργοι/ες. Η τελευταία κατηγορία αποτελεί ένα συμπλήρωμα στην ταξινόμηση των επαγγελματιών. Επομένως και πρακτικά, το μοντέλο των οκτώ «τάξεων» είναι στην πραγματικότητα ένα μοντέλο επτά «τάξεων». Αυτό το υπόδειγμα θα γίνει ο πραγματικός οδηγός της διερεύνησης του M. Savage κ.ά.. Για λόγους πληρότητας πρέπει να αναφερθούμε στο παρεπόμενο στην επίσημη ταξινόμηση του Γραφείου των Εθνικών Στατιστικών του ΗΒ, υπόδειγμα των πέντε τάξεων: Β) Στην πρώτη κατηγορία [(1) Διευθυντικά, διοικητικά και συναφή επαγγέλματα] εντάσσονται οι κωδικοί L1, L2, L3, L4, L5, L6 [βλ., στην προηγούμενη ενότητα (Α) την ερμηνεία των κωδικών]. Στη δεύτερη κατηγορία [(2) Ενδιάμεσα επαγγέλματα] εντάσσονται τα επαγγέλματα του κωδικού L7. Στην τρίτη κατηγορία [(3) Μικροί εργοδότες και εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό] εντάσσονται τα επαγγέλματα με κωδικούς τους L8 και L9. Στην τέταρτη κατηγορία [(4) Κατώτερα εποπτικά και τεχνικά επαγγέλματα] εντάσσονται τα επαγγέλματα με κωδικούς L10 και L11. Στην πέμπτη κατηγορία [(5) Επαγγέλματα ημι-ρουτίνας και ρουτίνας] εντάσσονται τα επαγγέλματα με κωδικούς L12 και L13. Τέλος, στο υπόδειγμα των τριών τάξεων παρατηρούνται οι επόμενες συμμετοχές: Γ) Στην πρώτη κατηγορία [(1) Διευθυντικά, διοικητικά και συναφή επαγγέλματα] εντάσσονται οι κωδικοί L1, L2, L3, L4, L5, L6 (βλ., στην προ-προηγούμενη αναφορά την ερμηνεία των κωδικών). Στη δεύτερη κατηγορία [(2) Ενδιάμεσα επαγγέλματα] εντάσσονται τα επαγγέλματα των κωδικών L7, L8 και L9. Στην τρίτη κατηγορία [(3) Επαγγέλματα ρουτίνας και χειρωνακτικά] εντάσσονται τα επαγγέλματα με κωδικούς τους L10, L11, L12, L13. Βλ., ONS, *SOC [Standard Occupational Classification] 2020 Volume 3: The National Statistics Socio-economic Standard Classification (NS-SEC rebased on SOC 2020)*, <https://www.ons.gov.uk/methodology/classificationsandstandards/standardoccupationalclassificationsoc/soc2020/soc2020volume3thenationalstatisticsocioeconomicclassificationnssecrebasedonthesoc2020>. Το χρήσιμο σχόλιο για την παρούσα ανάλυση των προσδιορισμών των κοινωνικών τάξεων είναι πως οι παραπάνω κατηγορίες των επαγγελματιών (ενίοτε σε σχέση με την ειδική αναφορά στη θέση στο επάγγελμα) δεν είναι ούτε αντιπροσωπεύουν κοινωνικές τάξεις. Αντίθετα, σε αρκετές περιπτώσεις υποβαθμίζουν την παρουσία ή «κρύβουν» τις κοινωνικές τάξεις, τις οποίες αναδεικνύουν οι περισσότερες δόκιμες και κλασικές κοινωνικές θεωρίες (την τάξη των κεφαλαιοκρατών και των μισθωτών εργατών, από τον A. Smith, την καπιταλιστική-αστική τάξη, την παραδοσιακή μικροαστική και την εργατική τάξη από τον μαρξισμό, την ανώτερη τη μεσαία και την κατώτερη τάξη από τον M. Weber, την αστική-καπιταλιστική και την εργατική τάξη από τον W. Sombart κ.ά.) όλων των τάξεων. Όση θεωρία αναπτύσσεται, σχετίζεται με τη θεμελίωση των στατιστικών κατηγοριών. Τίποτα άλλο δεν υπάρχει πραγματικά. Στο επίπεδο της αστικής-καπιταλιστικής τάξης διαιρούν την τάξη, σε δύο ομάδες που καθίστανται επιμέρους μερίδες δύο τάξεων (οι οποίες δεν ενοποιούνται στο υπόδειγμα των πέντε και των τριών τάξεων). Η πρώτη ομάδα των αστών καπιταλιστών (εργοδότες με 25 εργαζόμενους και άνω ή L1, εργοδότες σε μεγάλες επιχειρήσεις,) ενοποιείται με τους ανώτερους διευθυντές και εν γένει τους διευθυντές ή τους λεγόμενους «επαγγελματίες», προκειμένου να φαίνονται μέρη μια σχετικώς πιο πολυάνθρωπης «τάξης» σε αυτήν την (κυβερνητική) στατιστική απεικόνιση. Η δεύτερη (αφορά σε εργοδότες με μέχρι 24 εργαζόμενους ή L8, μικροί εργοδότες) ενοποιείται σωρευτικά

ερευνητική ομάδα του M. Savage, για την ταξινόμηση και τον αριθμό των κοινωνικών ομάδων, στην προαναφερθείσα διερευνητική προσπάθεια. Απλώς, ο M. Savage και η ερευνητική ομάδα του θα μετονομάσουν τις επιμέρους κατηγορίες, κατά τη γνώμη μου, με εντελώς αδόκιμο και θεωρητικώς αιωρούμενο τρόπο. Μεταξύ των ονοματολογικών συνδυασμών και χωρίς άμεση επικοινωνία με την ακριβή θεματολογική ανάπτυξη, διακρίνεται η αναφορά στη μελέτη του G. Standing (για το αποκαλούμενο Πρεκαριάτο-*Precariat*).⁹¹

με τους (L9) αυτοαπασχολούμενους, στην εκδοχή των πέντε τάξεων, και, στην εκδοχή των τριών «τάξεων», μαζί και με τα λεγόμενα (L7) ενδιάμεσα επαγγέλματα μισθωτών. Πρόκειται για μια παράξενη ανάδευση προκειμένου να δημιουργηθεί τεχνηέντως (διά της στατιστικής συμπύκνωσης) η εικόνα της κοινωνικής ρευστότητας και η αποδέσμευση από τη σαφήνεια των ταξικών διαφορών. Κατά τη γνώμη μου τέτοιες τακτικές ακολουθούνται σε νομιμότητες, στις οποίες πραγματική εξουσία έχουν οι ολίγιστες μειονότητες, εκείνες δηλαδή που επιθυμούν να κρύβονται για να μην φαίνεται προκλητική η ελάχιστη πληθυσμιακή παρουσία τους και η ασυμμετρία της αναλογίας τους με την τεράστια δύναμή τους.

⁹¹ G. Standing, *The precariat*. London, Bloomsbury Academic, 2011. Η προσέγγιση του G. Standing (= *The precariat*, London, Bloomsbury Academic, 2011) ανήκει σε μια όχι σπάνια περίπτωση, τα τελευταία χρόνια, που οι ηχηρές επινοήσεις χαρακτηρισμού (όπως το «πρεκαριάτο») για τον προσδιορισμό των κοινωνικών ομάδων, συνδέονται με πολύ χαμηλές προσδοκίες από την ποιότητα της θεωρητικής ανάλυσης. Στην πράξη το «πρεκαριάτο» δεν είναι τίποτα άλλο, ιδιαίτερο ή διαφορετικό, από τους μισθωτούς στα ευέλικτα και ανασφαλή (και κακοπληρωμένα) καθεστώτα, ιδίως, της μερικής απασχόλησης. Τώρα, το πως ακριβώς διαφέρει αυτή η κοινωνική ομάδα (το «πρεκαριάτο») από το «προλεταριάτο» είναι θέμα επαρκούς ενημέρωσης (τόσο του εισηγητή όσο και εκείνων που χρησιμοποιούν άκριτα τον ιδιότυπο προσδιορισμό του), σχετικά με τους θεωρητικούς και ιστορικούς λόγους, για τους οποίους το προλεταριάτο (με προέλευση τη λατινική γλώσσα και τη ρωμαϊκή παράδοση) έχει επιλεγεί, για να χαρακτηρίζει τους ανθρώπους χωρίς ιδιοκτησία (αρχικώς σημαίνει τους ανθρώπους χωρίς εισόδημα) και με χαμηλή θέση στην κοινωνική οργάνωση (ενώ είναι η πλειονότητα του αναφερόμενου πληθυσμού δεν έχει ουσιαστικά δικαιώματα). Η ανάγκη της επινόησης ενός νέου όρου, δίχως τη συνοδεία επαρκούς θεωρητικής συζήτησης, δεν δικαιολογείται και ο νεολογισμός, ως ένα σλόγκαν, θα παραμένει αιωρούμενος. Υπό την έννοια αυτή δεν υπάρχει πραγματική ανάγκη, για ευρεία ανάλυση αυτής της επεξεργασίας. Σχετικώς με την ενδεχόμενη επικινδυνότητα της υποτιθέμενης κοινωνικής ομάδας, αντιτείνω, ότι μπορεί να θυμόμαστε το «πρεκαριάτο», στο μέλλον, ως ένα ιδιότυπο λεκτικό

Η κοινωνική διάρθρωση συνδυάζει κοινωνικές και εργασιακές κατηγορίες σε μια ενιαία ταξινομική σύνθεση. Αποτελείται από επτά ομάδες, σε απόλυτη αναλογία προς το πρότυπο του ONS (*National Statistics Socio-economic Standard Classification*),⁹² καθώς σε αυτήν περίπτωση δεν περιλαμβάνεται η όγδοη ομάδα (οι μακροχρόνια άνεργοι/ες και όσοι/ες δεν εργάστηκαν ποτέ).⁹³ Σε αυτές τις ομάδες περιλαμβάνονται οι παρακάτω (δεν θεωρώ ότι καλύπτονται από τους όρους, τάξεις ή στρώματα):⁹⁴

- 1) Η *Ελίτ*,
- 2) Η *Καθιερωμένη (ή εδραιωμένη) Μεσαία Τάξη*,
- 3) Η *Μεσαία Τάξη Τεχνικών*,
- 4) Οι *Νέοι Εύποροι Εργάτες*,
- 5) Η *Παραδοσιακή Εργατική Τάξη*,
- 6) Οι *Αναδυόμενοι Εργάτες των Υπηρεσιών*,

παρελκόμενο του «προλεταριάτου». Αυτό είναι πράγματι ένα στοιχείο «επικινδυνότητας» (όχι όμως της ίδιας της κοινωνικής ομάδας).

⁹² ONS, *SOC [Standard Occupational Classification] 2020 Volume 3: The National Statistics Socio-economic Standard Classification (NS-SEC rebased on SOC 2020)*, όπ.π..

⁹³ Στο ίδιο. Οι μακροχρόνια άνεργοι/ες και όσοι/ες δεν εργάστηκαν ποτέ ανταποκρίνονται στον κωδικό: L14 της κυβερνητικής στατιστικής. Για λόγους πληρότητας, θα πρέπει να αναφέρουμε πως στις επίσημες στατιστικές περιλαμβάνονται ακόμη οι ακόλουθοι κωδικοί: L15 (φοιτητές/φοιτήτριες πλήρους απασχόλησης), L16 (επαγγέλματα που δεν αναφέρονται ή περιγράφονται ανεπαρκώς) και L17 (όσοι/ες δεν ταξινομούνται για άλλους λόγους). Όλες αυτές οι κατηγορίες λαμβάνουν πολύ χαμηλά ποσοστά, σύμφωνα με τις επίσημες καταγραφές.

⁹⁴ Το ζήτημα της ασάφειας ή της ευκρίνειας των όρων, κατά την χρήση ή τη νοηματική απόδοση των ποιοτικών στοιχείων των κοινωνικών ομάδων (όπως η τάξη, το στρώμα, η μερίδα και η κατηγορία), απαντάται σε κάποιες θεωρίες. Στην περίπτωση της συγκεκριμένης διερεύνησης, ωστόσο, η αναζήτηση της αντιστοιχίας των κοινωνικών ομάδων με τους δόκιμους όρους της ταξικής ανάλυσης είναι καταδικασμένη να μείνει άγονη.

7) Το *Πρεκαριάτο* (Precariat).⁹⁵

Οι κοινωνικές ομάδες είτε κοινωνικές τάξεις είτε στρώματα, μεταξύ άλλων, έχουν κριτήριο ένταξης τη σχέση τους με το οικονομικό, το «κοινωνικό» και το «πολιτιστικό» κεφάλαιο, στη μελέτη του M. Savage και της ερευνητικής ομάδας του. Η συγκεκριμένη μορφή προσδιορισμού των λεγόμενων ή αποκαλούμενων «κεφαλαίων» απορρέει από την εισήγηση του P. Bourdieu.⁹⁶ Θα ισχυριστούμε ότι οι όροι

⁹⁵ M. Savage κ.ά., “A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment”, *όπ.π.*, σ. 230.

⁹⁶ P. Bourdieu, “The forms of capital”, *όπ.π.*, σσ. 241-258. Ο P. Bourdieu, για πρώτη φορά κατά την προτελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, κάνει λόγο για την ύπαρξη τριών μορφών ή τύπων κεφαλαίου, δηλαδή το οικονομικό, το «κοινωνικό» και το «πολιτιστικό κεφάλαιο». Σίγουρα, η συγκεκριμένη εισήγηση δημιούργησε εντύπωση, αλλά και κάποιες δυνατότητες, κυρίως συμβολικές, σε εκπροσώπους των κοινωνικών επιστημών, να χρησιμοποιούν πολλαπλές και συνδυαστικές μορφές προσδιορισμού και προσέγγισης της στάσης των κοινωνικών υποκειμένων, πέραν του οικονομικού προσδιορισμού. Η λογική του M. Weber, σχετικά με την πολλαπλότητα των κριτηρίων της κοινωνικής ανάλυσης, είναι ανιχνεύσιμη και σε αυτήν την εισήγηση. Ο P. Bourdieu, στην ανάλυση για τα είδη του «κεφαλαίου» ομιλεί ουσιαστικά για «πόρους» (οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς), οι οποίοι είτε έχουν φυσική-υλική είτε συμβολική μορφή. Η αναφορά, πέραν του οικονομικού κεφαλαίου, στο «κοινωνικό» και το «πολιτιστικό» «κεφάλαιο» είναι μάλλον αδόκιμη και δεν απαντάται ούτε στην κλασική (και τη νέο-κλασική) οικονομική θεωρία ούτε στη μαρξιστική θεώρηση (ούτε στην βεμπεριανή, από την οποία προέρχεται, σε ένα βαθμό). Η κατηγορία *κεφάλαιο* έχει το ρόλο του βασικού συντελεστή της καπιταλιστικής παραγωγής. Οι ατομικοί ιδιοκτήτες του κεφαλαίου (κεφαλαιοκράτες-stock holders ή καπιταλιστές-capitalists) αξιοποιούν την χρήση του, με σκοπό την αύξησή του. Το λεγόμενο «πολιτιστικό κεφάλαιο» δεν έχει, τουλάχιστον αμέσως, τη μορφή του πραγματικού κεφαλαίου. Είναι πιθανόν, τα πολιτιστικά αγαθά, να συμμετέχουν στη διαδικασία των συναλλαγών, ως εμπορεύματα. Όπως όλα τα υπόλοιπα εμπορεύματα, τα πολιτιστικά εμπορεύματα αποτυπώνονται στην αξία των σχετικών συναλλαγών και, επομένως, στο πραγματικό *κεφάλαιο*, αλλά δεν δύνανται να αποτελέσουν μια ιδιαίτερη μορφή «κεφαλαίου», χωρίς τις ιδιότητες του (γνωστού) *κεφαλαίου*. Μπορούν να γίνουν, μάλιστα, μέρος των μορφών αποθεματοποίησης (π.χ. ιδιωτικές συλλογές, διά των συναλλαγών, ή με άλλες μορφές απόκτησης). Στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου τα πράγματα είναι εξαιρετικώς αόριστα για να μπορέσουν, βάσιμα, να προσδιοριστούν (αναγνωρισιμότητα με ευρείες κοινωνικές επικοινωνίες ή επαφές, συμμετοχή σε συλλόγους ή οργανώσεις, φιλικές επαφές ή τακτικές επαφές με γνωστούς και άγνωστους, στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής).

«κοινωνικό κεφάλαιο» και «πολιτιστικό κεφάλαιο» είναι κατ' ευφημισμό προσδιορισμοί των πραγματικών καταστάσεων και, επομένως, ασαφείς «οντότητες», κατά τον καθορισμό των κριτηρίων της κοινωνικής ανάλυσης. Αν κάποιος επιθυμεί ή είναι υποχρεωμένος να τούς χρησιμοποιεί, οφείλει να υπολογίζει, ότι, αμέσως, αποτελούν μέρος των εναλλακτικών πόρων (πέραν της πραγματικής ή της διανοητικής προσλαμβανόμενης και δόκιμης κατηγορίας: *κεφάλαιο*), διαφορετικής ποιότητας και σημασίας, από τους αμιγώς οικονομικούς και πως δεν έχουν οποιαδήποτε σχέση (πολύ περισσότερο ισοδυναμία ή συγκρισιμότητα), με την εδραιωμένη έννοια και την πραγματικότητα του *κεφαλαίου*. Επειδή η διανοητική αιώρηση, ως στοιχείο του αφηρημένου λόγου, κάνει πιθανή την περιδίνηση, κατά την εννοιολόγηση των αναλυτικών κατηγοριών, υφέρπει η ενδεχόμενη αφασία στον προσδιορισμό των κοινωνικών ομάδων, υπό το βάρος ανάλογων προσδιορισμών.

Ο M. Savage και η ερευνητική ομάδα του, συνέταξαν ένα ερωτηματολόγιο, συνέλεξαν και επεξεργάστηκαν τις απαντήσεις, σύμφωνα με την προηγούμενη κατανομή των διαφορετικών ειδών του κεφαλαίου (δηλαδή του οικονομικού *κεφαλαίου*, του λεγόμενου

Ορισμένοι κάνουν αναγωγές στα σημερινά (διαδικτυακά) κοινωνικά δίκτυα. Και σε αυτές τις περιπτώσεις, η διαμεσολάβηση του μηνύματος ή της εικόνας είναι δυνατόν να έχει το περιεχόμενο, απλώς, μιας εύκολης επικοινωνίας, η οποία αδυνατεί να συσχετιστεί με το *κεφάλαιο*. Στην περίπτωση που η προηγούμενη διαμεσολάβηση συμβάλλει είτε στην άμεση εμπορική αξιοποίηση της εικόνας και των μηνυμάτων είτε στην προώθηση (και την έμμεση διαφήμιση) εμπορευμάτων (τυπικών και άτυπων), τότε το λεγόμενο «κοινωνικό κεφάλαιο» είναι μέρος του πραγματικού *κεφαλαίου* (ως υποταγμένη υποδιαίρεση αυτού, αλλά δεν υφίσταται ως «κοινωνικό *κεφάλαιο*). Αυτά συμβαίνουν στο πλαίσιο του καπιταλισμού και των κοινωνικών του σχέσεων. Για ένα επόμενο, μετά-καπιταλιστικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης δεν είναι δυνατή η πρόβλεψη, σήμερα.

«πολιτιστικού κεφαλαίου» και του καλούμενου ως «κοινωνικού κεφαλαίου»). Τα αποτελέσματα συνοπτικά στην εκτίμηση των κοινωνικών καταστάσεων στις προαναφερθείσες ταξινομικές κατηγορίες (κατά τους συγγραφείς είναι τάξεις) και ιδίως για την ανώτερη κατηγορία συμπυκνώνονται στα ακόλουθα: Η αποκαλούμενη *Ελίτ* έχει το υψηλότερο οικονομικό κεφάλαιο (κυρίως εισόδημα, καταθέσεις και αξία κατοικίας), υψηλό «κοινωνικό κεφάλαιο» (με πολλαπλές κοινωνικές επαφές, κατά τη δήλωση των ερωτωμένων), πολύ υψηλό επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων και του «πολιτιστικού κεφαλαίου». Στις υπόλοιπες κατηγορίες τα αποτελέσματα είναι τα παρακάτω: Η *Καθιερωμένη (ή εδραιωμένη) Μεσαία Τάξη* διαθέτει υψηλό οικονομικό κεφάλαιο (εισόδημα χαμηλότερο από την ελίτ, με καταθέσεις και σημαντική αξία κατοικίας), υψηλό γόητρο, υψηλό επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων και αναδύμενο «πολιτιστικό κεφάλαιο». Η *Μεσαία Τάξη Τεχνικών* έχει υψηλό οικονομικό κεφάλαιο, πολύ υψηλό επίπεδο κοινωνικών επικοινωνιών (αλλά λιγότερες, που είναι σαφώς αναφερόμενες) και μεσαίο επίπεδο «πολιτιστικού κεφαλαίου». Οι *Νέοι Εύποροι Εργάτες* διαθέτουν μεσαίο επίπεδο οικονομικού κεφαλαίου, σχετικά χαμηλό «κοινωνικό κεφάλαιο» (αλλά με κάποια έκταση), μεσαίο επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων και σχετικά καλό ή αναδύμενο «πολιτιστικό κεφάλαιο». Η *Παραδοσιακή Εργατική Τάξη* έχει μέλη που διαθέτουν σχετικώς χαμηλό οικονομικό κεφάλαιο, με λογικής αξίας κατοικία, ορισμένες κοινωνικές επικοινωνίες, χαμηλό επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων και αναδύμενο «πολιτιστικό κεφάλαιο». Οι *Αναδύμενοι Εργάτες των Υπηρεσιών* έχουν σχετικώς χαμηλό οικονομικό κεφάλαιο, εισόδημα λογικού ύψους, μεσαίο επίπεδο κοινωνικών

επικοινωνιών, υψηλό και αναδυόμενο (αλλά με χαμηλά εκπαιδευτικά προσόντα) «πολιτιστικό κεφάλαιο». Το «Πρεκαριάτο» (Precariat), διακρίνεται για το χαμηλό οικονομικό κεφάλαιο και τις χειρότερες επιδόσεις, σε σχέση με όλα τα άλλα κριτήρια.⁹⁷

Κατά την εκτίμηση της παρούσας ανάλυσης, η ερευνητική ομάδα των M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman και A. Miles, είτε ως αποτέλεσμα ιδεολογικής, πολιτικής και οικονομικής βεβαιότητας (σχετικά με τον πλουραλισμό των κοινωνικών ομάδων στην ταξική δομή της Βρετανίας) είτε ως αποτέλεσμα μιας αδήριτης ανάγκης, προκειμένου να παρουσιαστεί κάποια εξαιρετική επιστημονική καινοτομία, επιδιώκει, να εμφανίσει την κοινωνική διάρθρωση ως απολύτως ρευστή και, από την άποψη της ταξικής ανάλυσης, ως πολυδιασπασμένη. Από όσα είναι δυνατόν, να γίνουν αντιληπτά δεν υπάρχει πραγματική ανώτερη τάξη, στο σχήμα τους. Η λεγόμενη ελίτ δεν είναι τίποτα άλλο από κάποιες διευθυντικές και άλλες επαγγελματικές ομάδες, με υψηλά εισοδήματα και περιουσιακά στοιχεία, σε σχέση με τις συγκρινόμενες ομάδες, οι οποίες συνυπάρχουν στο σχήμα. Είναι από αυτήν την άποψη προκλητική αυτή η παρουσίαση της λεγόμενης ελίτ, καθώς γνωρίζουμε από τις σχετικές στατιστικές των εισοδημάτων, ότι η πραγματικά ανώτερη τάξη και ιδίως οι καπιταλιστές όλων των αντικειμένων δραστηριότητας (βιομήχανοι, τραπεζίτες, έμποροι, χρηματιστές κ.ά.) διαθέτουν κεφάλαια και εισοδήματα ή περιουσιακά στοιχεία, τα οποία βρίσκονται σε άλλο «σύμπαν», σε σχέση με τους εργαζόμενους (βλ., C. Wright Mills, T.

⁹⁷ M. Savage κ.ά., “A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment”, *όπ.π.*, σ. 230.

Bottomore, G. Duménil- D. Lévy και ο T. Piketty). Επομένως, η λεγόμενη *ελίτ* εξαφανίζει την αστική-καπιταλιστική τάξη από την αποκαλούμενη ως ταξική δομή της Βρετανίας. Επιπλέον, διαχωρίζει, χωρίς ουσιαστικό ή, έστω, δίχως επαρκή λόγο, την υπαρκτή μεσαία τάξη σε τουλάχιστον δύο μεσαίες τάξεις (η λεγόμενη εδραιωμένη και η μεσαία τάξη τεχνικών και με αναιτιολόγητη ή αυθαίρετη ανάμειξη μικρών εργοδοτών, αυτοαπασχολουμένων και μισθωτών). Επιπρόσθετα, διαχωρίζει τη μείζονα ομάδα, σε αναλογία επί του εργαζόμενου πληθυσμού, των μισθωτών σε τουλάχιστον τέσσερις ομάδες και παρουσιάζει αυτές ως δήθεν «τάξεις». Το μόνο που μπορεί να κάνει κάποιος φορέας της έλλογης σκέψης είναι να θέσει το επόμενο ερώτημα: Τί φοβούνται ακριβώς; Διότι καταλαβαίνουμε, πως κάτι φοβούνται και κάποια πραγματικότητα θέλουν να εξαφανίσουν ή να αποτρέψουν.

Τώρα, σε σχέση με το σχεδιασμό της εμπειρικής έρευνας, τις τεχνικές εφαρμογής της, τον τρόπο προσέγγισης των συλλεγόντων στοιχείων, τις απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο, τη συστηματοποίηση των αποτελεσμάτων, σε σχέση με τη σημασία του οικονομικού, του «κοινωνικού» και του «πολιτιστικού» κεφαλαίου, παραπέμπω τους αναγνώστες του παρόντος κειμένου στα πορίσματά του C. Mills και την εν γένει κριτική του.⁹⁸ Στην κατάληξη της κριτικής ανάλυσης, ο C. Mills επισημαίνει: «Το συμπέρασμά μου είναι ότι ...η GBCS» (Great British Class Survey) «είναι φιάσκο. Είναι τόσο ελαττωματική θεωρητικά και μεθοδολογικά, που ελάχιστα μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της

⁹⁸ C. Mills, “The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al.”, *Sociology*, 2014, Vol. 48 (3), 2014, σσ. 437-444, και, ιδίως, σσ. 439-443.

δομής της συστηματικής κοινωνικής ανισότητας στο ΗΒ».⁹⁹ Δεν θα υιοθετήσω, αμέσως και πλήρως, τον χαρακτηρισμό και το προκείμενο συμπέρασμα. Αυτό δημιουργεί, ωστόσο, έντονο προβληματισμό, για την επιστημονική επάρκεια και ευστάθεια της συγκεκριμένης έρευνας και των πορισμάτων της. Θέτει, με αυτόν τον τρόπο, και «τεχνικές» αμφιβολίες, δίπλα στις προκείμενες παρατηρήσεις μου, οι οποίες αφορούν κατ' ευθείαν στην κατανόηση και τον προσδιορισμό των τάξεων και της ταξικής δομής της Βρετανίας, στον 21^ο αιώνα.

Στη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας των M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles, περιγράφονται ως ξεχωριστές μεταξύ τους δύο ρητά ονοματισμένες μεσαίες τάξεις.¹⁰⁰ Η πρώτη εκδοχή αυτών των «τάξεων, δηλαδή η *καθιερωμένη (ή εδραιωμένη) μεσαία τάξη*, διαθέτει υψηλό οικονομικό κεφάλαιο (εισόδημα χαμηλότερο από την ελίτ, με καταθέσεις και σημαντική αξία κατοικίας), υψηλό γόητρο, υψηλό επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων και αναδυόμενο «πολιτιστικό κεφάλαιο». Η δεύτερη, δηλαδή η *μεσαία τάξη τεχνικών έχει* υψηλό οικονομικό κεφάλαιο, πολύ υψηλό επίπεδο κοινωνικών επικοινωνιών (αλλά λιγότερες, που είναι σαφώς αναφερόμενες) και μεσαίο επίπεδο «πολιτιστικού κεφαλαίου». Είναι ασαφές αν μια τρίτη τάξη, δηλαδή η *νέοι εύποροι εργάτες* εντάσσονται στην ενότητα των μεσαίων τάξεων. Οι *νέοι εύποροι εργάτες* διαθέτουν μεσαίο επίπεδο οικονομικού κεφαλαίου, σχετικά χαμηλό «κοινωνικό κεφάλαιο» (αλλά με κάποια έκταση), μεσαίο

⁹⁹ C. Mills, “The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al.”, *όπ.π.*, σ. 443.

¹⁰⁰ M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles, “A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment”, *όπ.π.*, σ. 230).

επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων και σχετικά καλό ή αναδυόμενο «πολιτιστικό κεφάλαιο». Οι συγκεκριμένες κατηγορίες, που χαρακτηρίζονται μεσαίες τάξεις ή θα μπορούσαν να θεωρηθούν ανάλογες, έχουν τα γενικά και ειδικά προβλήματα τα οποία έχουν επισημανθεί στο βασικό κείμενο της παρούσας ανάλυσης. Δεν χρειάζεται να κάνουμε οποιοδήποτε πρόσθετο σχόλιο. Μια γενική παρατήρηση έχει νόημα, στο πλαίσιο της επεξεργασίας για τη μεσαία τάξη. Το πλήθος των τάξεων που χαρακτηρίζονται ή εννοούνται ως μεσαίες και η πολλαπλότητα των ασαφών ή και λιγότερο σημαντικών κριτηρίων μειώνει την αξιοπιστία της συγκεκριμένης διερεύνησης, των αποτελεσμάτων της και των αποφάνσεων περί των χαρακτηριστικών των κοινωνικών ομαδοποιήσεων. Πολύ δύσκολα, πάντως, μπορούν να γίνουν πειστικά αντιληπτές, ως κοινωνικές τάξεις.

3

Επιλογές για την Μεσαία Τάξη
Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη

3.1

Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη

[Εναλλακτικά: Τα παλαιά μεσαία στρώματα]

Στις καπιταλιστικές σχέσεις είναι υπαρκτοί οι αυτόνομοι εργαζόμενοι, χωρίς να είναι εργοδότες ή μισθωτοί εργαζόμενοι (εργάτες και υπάλληλοι, δηλαδή τα μέλη της εργατικής τάξης, και μεσαία μισθωτά στελέχη, δηλαδή τα μέλη των νέων μεσαίων στρωμάτων). Είναι ο μεγαλύτερος πυρήνας των παλαιών (ή παραδοσιακών) μεσαίων (ή μικροαστικών) στρωμάτων. Πρόκειται για το μεγαλύτερο μέρος των αυτοαπασχολούμενων, όχι όμως για όλους.

Μεταξύ των αυτοαπασχολούμενων βρίσκονται οι, τυπικώς (με συμβάσεις έργου), εργαζόμενοι και εργαζόμενες για δικό τους λογαριασμό, αλλά αυτοί και αυτές συμμετέχουν στις σημερινές και εναλλακτικές ευέλικτες εργασιακές ομάδες. Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτές οι ομάδες δεν έχουν οποιαδήποτε οικονομική αυτοτέλεια και στην ουσία η εργασία τους είναι εξαρτημένη, από μόνιμους ή περιοδικούς εντολείς (στην πραγματικότητα εργοδότες) των έργων που εκτελούν. Σε τρία σημεία διαφέρουν από τους κανονικώς αυτοαπασχολούμενους και αυτοαπασχολούμενες. Κατά πρώτον, δεν διαθέτουν ιδιοκτησία, η οποία συνδέεται ευθέως με την άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας. Δεν συνεισφέρουν, δεύτερον, με αποκλειστικά ατομικό, άμεσο και διακριτό τρόπο στην παραγωγή ιδιαίτερων εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Το σύνολο, τρίτο, ή, έστω, το εξαιρετικά μεγαλύτερο μέρος των εσόδων τους, προέρχεται από ένα

μοναδικό εντολέα (στην ουσία από έναν εργοδότη). Την φάση, κατά την οποία διαπιστώνονται οι συγκεκριμένες ιδιότητες (μπορεί να μεταβληθούν στην χρονική εξέλιξη), ανάλογοι εργαζόμενοι και ανάλογες εργαζόμενες για δικό τους λογαριασμό πρέπει να θεωρούνται μέλη της εργατικής τάξης, με βάση της φύση της εργασιακής εμπλοκής και τα αντικειμενικά ή τα συγκριτικά κριτήρια προσδιορισμού των κοινωνικών θέσεων.

Εκτός από τις αμέσως προηγούμενες ομάδες, οι ομάδες των λοιπών αυτόνομων εργαζομένων (των εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό) μοιράζονται τα κατ' εξοχήν μικροαστικά χαρακτηριστικά. Εργάζονται είτε στην υλική παραγωγή (πρωτογενή ή δευτερογενή) είτε στις υπηρεσίες. Είναι μικροί ιδιοκτήτες κεφαλαίου, και μαζί γης, ακινήτων και επαγγελματικών δικαιωμάτων (άδειες, ειδικά δικαιώματα, πατέντες κ.ά.). Λειτουργούν ως μικροί ατομικοί παραγωγοί, στο πλαίσιο των συναλλακτικών σχέσεων. Είναι, βέβαια, αυτοαπασχολούμενοι και αυτοαπασχολούμενες, ενώ το έργο τους μπορεί να συνεπικουρείται από συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας. Οι όροι «παραδοσιακή» και «παλαιά» δεν είναι στην εποχή μας ακριβείς και, ενδεχομένως, πρέπει να αναζητηθούν άλλοι δόκιμοι όροι για τον ονοματισμό της κοινωνικής θέσης των φορέων σχετικών επαγγελματικών ιδιοτήτων. Συνεχίζουν να περιλαμβάνονται στους φορείς αυτών των επαγγελματικών κατηγοριών οι εκπρόσωποι παραδοσιακών επαγγελμάτων, όπως αγρότες, κτηνοτρόφοι, βιοτέχνες, επαγγελματίες διάφορων τεχνικών επαγγελμάτων (υδραυλικοί, ηλεκτρολόγοι, συντηρητές, καθαριστές ιδιωτικών χώρων κ.ά.), αλλά αποτελούν μικρότερες ή πολύ μικρότερες, ομάδες σε σχέση με το παρελθόν. Τα

πολύ απαιτητικής ειδίκευσης ελεύθερα επαγγέλματα (όπως δικηγόροι, ιατροί, οδοντίατροι, φαρμακοποιοί, μηχανικοί, λογιστές, ασφαλιστές, φροντιστές, εκπαιδευτές και εκπαιδευτικοί), με προσωπικό γραφείο, ιδιωτική εγκατάσταση, ιατρείο ή εργαστήριο, έχουν πυκνώσει αρκετά και διεκδικούν, να είναι σημαντικό μέρος των μεσαίων ή μικροαστικών στρωμάτων.

Ταυτόχρονα, επαγγέλματα του επισιτισμού και της διασκέδασης αυξάνουν τη συμμετοχή τους στις τουριστικές χώρες ή στις τουριστικές περιοχές, μαζί με επαγγέλματα αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου και της παροχής ειδικών υπηρεσιών (ενοικιάσεις τροχοφόρων, παροχή υπηρεσιών περιήγησης και ξενάγησης κ.ά.). Με την ανάπτυξη του τουρισμού, οι ατομικές δραστηριότητες με εκμισθώσεις δωματίων και ολόκληρων ακινήτων γίνονται ολοένα και πιο συχνές. Συμπληρώνουν, έτσι, τη γνωστή από το πολύ βαθύ παρελθόν εκμίσθωση μικρών ιδιοκτησιών, δηλαδή κατοικιών, καταστημάτων, αποθηκών και γαιών.

Στις περισσότερες περιπτώσεις των προαναφερθέντων επαγγελμάτων, τα εισοδήματα είναι συγκριτικά μεγαλύτερα ή αρκετά μεγαλύτερα (τουλάχιστον ορισμένες περιόδους), σε σχέση με τα μέσα εισοδήματα από τη μισθωτή εργασία, στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Ο συνδυασμός της εργασιακής αυτονομίας με το υψηλότερο εισόδημα, έναντι της εργατικής τάξης, συνεπάγεται και τις καλύτερες προϋποθέσεις για την ατομική ευημερία.

Είναι εύλογο, πως είναι βέβαιη η έξοδος από την ακέραια άσκηση του ελεύθερου επαγγέλματος, όταν η ατομική ευημερία πλήττεται ή βρίσκεται σε σοβαρή απειλή αυτή είναι μια ορθολογική επιλογή. Συνδυασμοί της μισθωτής εργασίας, με την άσκηση των αυτόνομων

δραστηριοτήτων συμβαίνει τόσο στα επαγγέλματα με απαιτητικές επιστημονικές ειδικεύσεις (δικηγόροι με παράλληλη εργασία και αντιμισθία, ιατροί με προσωπικό γραφείο και μισθωτή εξάρτηση σε ιδιωτικά νοσοκομεία κ.ά.) όσο και σε χαμηλότερου κύρους επαγγέλματα (ανεξάρτητοι υδραυλικοί και ηλεκτρολόγοι, με παράλληλη εργασία σε τεχνικές εταιρείες κ.ά.).

Στην ενότητα των παραδοσιακών μεσαίων ή μικροαστικών στρωμάτων εντάσσεται αναμφίβολα ένα μεγάλο μέρος των εργοδοτών στις πολύ μικρές (ενδεχομένως και σε κάποιες μικρές) επιχειρήσεις. Ο ακριβής προσδιορισμός των ορίων της αστικής τάξης, με τους επαγγελματίες ή τους μικρούς κεφαλαιοκράτες της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης (ή των παλαιών μεσαίων στρωμάτων) δεν είναι απλός. Με τους κινδύνους μιας ανεπιθύμητης απροσδιοριστίας να είναι παρόντες, η επιλογή της παρούσας ανάλυσης είναι να θεωρεί, ότι η συντριπτική πλειονότητα της κατηγορίας των εργοδοτών, με 1-9 απασχολούμενους (αποτελούν, από τα δύο τρίτα μέχρι και πάνω από το 90% των επιχειρήσεων με προσωπικό, στις αναπτυγμένες χώρες) δεν περιλαμβάνεται στην αστική τάξη και επομένως ανήκει στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη.¹⁰¹ Είναι μια βάσιμη υπόθεση, ότι μια συστηματική μελέτη αντιστοίχισης των συγκεκριμένων ομάδων εργοδοτών, με τη συγκεκριμένη κατανομή εισοδημάτων και περιουσιακών στοιχείων σε αυτές, μπορεί να υποδείξει τα χάσματα αυτού του διαχωρισμού.

¹⁰¹ Αυτός ο προσδιορισμός είναι πολύ πιο συγκρατημένος σε σχέση με τον αντίστοιχο του Β.Ι. Λένιν (=«Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», *Άπαντα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, τ. 3, σ. 358). Σε εκείνη την εκδοχή τα όρια του ταξικού φράγματος, μεταξύ αστικής και παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, τοποθετείται στην απασχόληση, μεταξύ 15 και 30 εργαζομένων.

Εφόσον μελετηθούν με σχολαστικό τρόπο σε αρκετές χώρες, απασχολούν (είτε μόνιμα είτε περιοδικά ή και επεισοδιακά) μέχρι τρεις και μισθωτούς εργαζόμενους (αυτή είναι συνήθως η «συγκέντρωση μισθωτών ανά επιχείρηση» στην κατηγορία των επιχειρήσεων με 1-9 μισθωτούς). Δύσκολα, λοιπόν, μπορούν να ξεχωρίσουν από ανάλογες ιδιότητες, οικονομικές στάσεις και κοινωνικές συμπεριφορές των αυτοαπασχολούμενων, που αποτελούν τη μεγαλύτερη μάζα των μικροαστικών στρωμάτων. Η ώσμωση, άλλωστε, μεταξύ των αυτοαπασχολούμενων και των πολύ μικρών εργοδοτών ή εργοδοτριών είναι μια πραγματικότητα, ιδίως σε κοινωνικές οργανώσεις, με μεγαλύτερες αριθμητικά μικροαστικές ομάδες.

Στις πιο πρωτοπόρες καπιταλιστικές χώρες, τόσο με την υπόσταση των αυτοαπασχολούμενων όσο και με τις ιδιότητες των πολύ μικρών εργοδοτών, οι συμμετοχοί των μικροαστικών χαρακτηριστικών έχουν συρρικνωθεί πολύ, με βάση τους αριθμούς και τις αναλογίες της συνολικής απασχόλησης. Η πολύ βαθιά κατάρρευση αυτών των στρωμάτων αφορά στις πιο ισχυρές και πλούσιες χώρες (ΗΠΑ, Γερμανία και Ιαπωνία). Σε μια, σχετικώς, πιο ευρεία αναλογία κυμαίνονται οι αυτοαπασχολούμενοι και οι πολύ μικροί εργοδότες στην Αυστραλία, τη Γαλλία, το ΗΒ και τον Καναδά. Με δυσκολία, πάντως και σε αυτές τις χώρες, μπορεί να θεωρηθεί, πως τα μικροαστικά στρώματα ξεπερνούν το ένα δέκατο της απασχόλησης, με την επιφύλαξη περί της ακριβούς αναλογίας των φαινομενικά αυτοαπασχολούμενων.

Σε άλλες αναπτυγμένες χώρες, όπως στην Ελλάδα, την Ιταλία και τη Ν. Κορέα (κατά τα δεδομένα και στην Πορτογαλία), εμφανίζονται μεγαλύτερες ή πολύ μεγαλύτερες συγκεντρώσεις των

αυτοαπασχολουμένων και των πολύ μικρών εργοδοτών (και εργοδοτριών), δηλαδή από το ένα έκτο και έως πάνω από το ένα τέταρτο των συνολικών απασχολουμένων. Ιδίως στις μεσογειακές χώρες (όπως στην Ελλάδα και την Ιταλία), η ευρεία διάδοση των μικροαστικών χαρακτηριστικών στην απασχόληση και τον πληθυσμό συνοδεύεται από την εκτεταμένη μικρή ιδιοκτησία (και ιδιοκατοίκηση ή ιδιοχρησία) ακινήτων, η οποία διανέμεται και σε σημαντική αναλογία των μισθωτών εργαζομένων (ακόμη και των κατ' εξοχήν μελών της εργατικής τάξης), με συνεισφορές επιπλέον εισοδημάτων, εκτός από το μισθό. Σε αυτές αυτές τις χώρες, η διανομή της κοινωνικής ευημερίας είναι σχετικώς ευρύτερη, σε σχέση με τις πρωτοπόρες χώρες, στις οποίες έντονα επικρατεί η μισθωτή εργασία στην απασχόληση. Αντιστοίχως, η κοινωνική πόλωση είναι μικρότερη και οι συνέπειες της λιγότερο αισθητές.

Η ένταξη των μελών των συνεργατικών οργανώσεων ή των «συνεταιρισμών», στους αυτοαπασχολούμενους, σύμφωνα με το αντίστοιχο προσδιορισμό του ILO, δημιουργεί τη διανοητική υποχρέωση, να πραγματευτούμε την ειδική σχέση των φορέων αυτής της ιδιότητας με τις κοινωνικές θέσεις στη διάρθρωση της κοινωνικής οργάνωσης. Με αφετηρία το γεγονός ότι οι συνεργατικές δράσεις εντάσσονται απολύτως στις οικονομικές δραστηριότητες της αστικής νομιμότητας, διαπιστώνουμε ότι το εύρος της απασχόλησης στις σχετικές οργανώσεις και η συνεισφορά στον ετήσιο πλούτο έχουν μεγάλη σημασία.¹⁰²

Στις περιπτώσεις και εκδοχές της συνεργατικής οργάνωσης και λειτουργίας στις οποίες τα μέλη είναι ήδη αυτοαπασχολούμενοι (όπως και κυρίως οι αγρότες στους αγροτικούς συνεταιρισμούς και οι ελεύθεροι επαγγελματίες στους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς, για να αναφερθούμε σε δύο παραδείγματα), η ιδιότητα του μέλους του συνεταιρισμού δεν μεταβάλλει τον ταξικό χαρακτήρα της κοινωνικής θέσης τους. Η ανάλογη παρατήρηση πρέπει να γίνει για τους πολύ μικρούς εργοδότες και ίσως για ορισμένους μικρούς εργοδότες, που συμμετέχουν σε συνεταιρισμούς.

Η επίδραση της συμμετοχής σε συνεργατικές οργανώσεις είναι σίγουρα αντικείμενο αξιολόγησης για τους μισθωτούς και ιδίως τα μέλη της εργατικής τάξης. Στην Ευρώπη, οι περισσότερες, μεγαλύτερες και ανθεκτικότερες συνεργατικές οργανώσεις συγκεντρώνουν, ως μέλη, μεγάλες ομάδες των φορέων της μισθωτής εργασίας. Σε εκείνες τις οργανώσεις και μάλιστα τις καταναλωτικές και πιστωτικές, η συμμετοχή έχει αξιόλογα οφέλη, τόσο για τη μείωση της αξίας των απαραίτητων μέσων συντήρησης όσο και για τη χρηματοδότηση των πραγματικών αναγκών των ατόμων και των νοικοκυριών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η λειτουργία εκβάλλει σε ατομικές ωφέλειες, με τα μερίσματα των θετικών οικονομικών αποτελεσμάτων των συνεργατικών οργανώσεων. Η

¹⁰² Η συνεισφορά των συνεργατικών οργανώσεων ή των συνεταιρισμών καταγράφεται, ενδεικτικά (στα μέσα της δεύτερης δεκαετία του 21^{ου} αιώνα), στον παρακάτω Πίνακα:

Πίνακας 3.1: Οι Συνεργατικές Οργανώσεις

	Συνεταιρισμοί	Μέλη και Πελάτες	Μισθοί	Αναλογία (%)	Ετήσια Έσοδα σε USD (\$)	Αναλογία Εσόδων στο ΑΕΠ (%)
Ευρωπαϊκές Χώρες	356.380	368.006.463	5.248.852	0,65%	1.482.381.568.728	7,08%
Διόρθωση	2.614.598	1.071.790.167	12.610.748	0,19%	2.962.396.113.938	4,3%

Πηγή: Dave Grace and Associates [For the United Nation's Secretariat Department of Economic and Social Affairs Division for Social Policy and Development], *Measuring the Size and Scope of the Cooperative Economy: Results of the 2014 Global Census on Co-operatives*, 2014 (April), σ. 6.

συμμετοχή σε συνεργατικές οργανώσεις κάνει, αναμφίβολα, πιο υποφερτή την εξάρτηση της μισθωτής απασχόλησης και τις πολύ μετρημένες αποδόσεις της δουλειάς. Δεν δημιουργεί, ωστόσο, τις προϋποθέσεις για την υπέρβαση της ταξικής θέσης των μελών της εργατικής τάξης.

Υπάρχει, εντούτοις, ένα θέμα με την απασχόληση των εργαζομένων των συνεργατικών οργανώσεων, πέραν των μελών τους (όταν συμβαίνει και των μελών τους). Ο βασικός τύπος της απασχόλησης, στις συνεργατικές οργανώσεις, είναι αυτός της μισθωτής εργασίας. Με αυτό το δεδομένο, φαίνεται σαν ο συνεργατισμός να πληρώνει ένα συμβολικό φόρο υποτέλειας στο κυρίαρχο υπόδειγμα απασχόλησης της ιδιωτικής-κερδοσκοπικής επιχειρηματικής λειτουργίας και δράσης. Σε μελλοντικές περιόδους μιας, πιθανώς, επιθυμητής ανάπτυξης του συνεργατισμού, θα μπορούσε, να αναθεωρηθεί η σχέση των εργαζομένων με τις οργανώσεις και η εργασιακή συνεργασία με φορείς της ιδιότητας της αυτοαπασχόλησης, να κριθεί πιο ισορροπημένη με τη λειτουργία του.

Στην παρούσα φάση της ανάλυσης δεν είναι εφικτό να πραγματοποιήσουμε προβλέψεις για το μέλλον των ομάδων εκείνων που χαρακτηρίζονται ως παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Είναι, όμως, δυνατό να κάνουμε εκτιμήσεις, με βάση τα δεδομένα για μια μακρά διάρκεια σε μια χώρα (τις ΗΠΑ) και για μια μέση χρονική διάρκεια, σε ορισμένες αναπτυγμένες χώρες (Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, ΗΒ, Ιαπωνία, Ιταλία, Ν. Κορέα). Βασικά η πτώση των αναλογιών ή, έστω, η στασιμότητα σε χαμηλά ποσοστά είναι οι βασικές τάσεις για τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, κατ' ακολουθίαν των αντίστοιχων

τάσεων των αυτοαπασχολούμενων και των κατόχων των πολύ μικρών επιχειρήσεων. Εφόσον δώσουμε σημασία στη προηγηθείσα εξέλιξη των αντίστοιχων εργασιακών κατηγοριών, τότε η πρόβλεψη για αυτά τα στρώματα είναι κατ' εξοχήν δυσοίωνη. Ο κλασικός μαρξισμός, αλλά και η βεμπεριανή ανάλυση έχουν προδιαγράψει αυτήν την αναπότρεπτη προοπτική. Πιο ρητά και με περισσότερο κατηγορηματικό τρόπο διατυπώνει την κατάληξη ο κλασικός μαρξισμός. Πιο έμμεσα, αλλά με σχεδόν κατηγορηματικό τρόπο γίνεται η διατύπωση της ίδιας πορείας από τον M. Weber, στο πλαίσιο των τακτικών κρίσεων στα χρηματιστήρια, οι οποίες περιγράφονται ως κρίσεις εκκαθάρισης από τις πιο αδύναμες επιχειρήσεις.

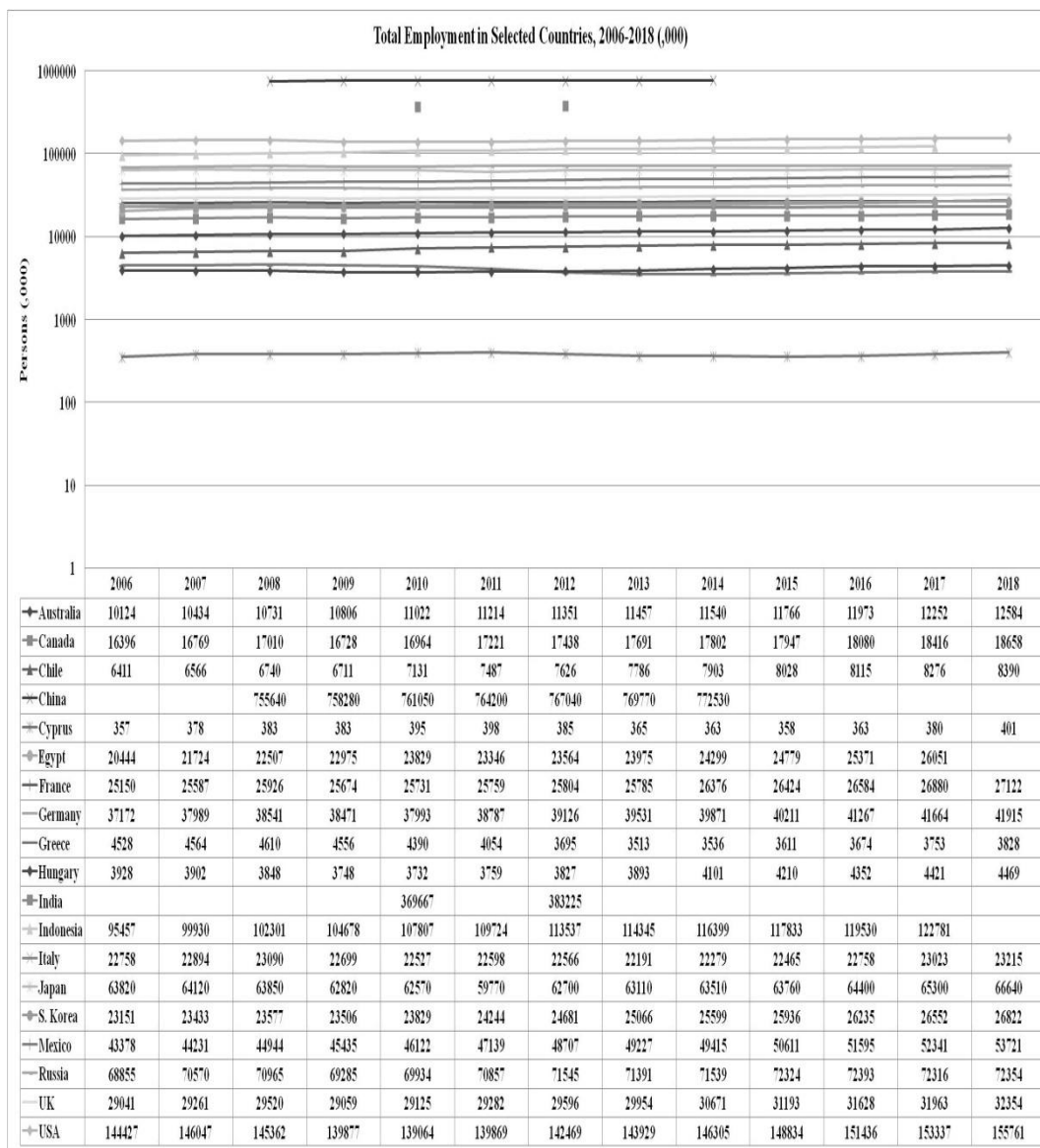
Η παρούσα ανάλυση δεν θα είναι κατηγορηματική για το μέλλον, αλλά θα είναι κατηγορηματική για το παρελθόν των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων. Στις πιο πρωτοπόρες καπιταλιστικές χώρες, έχουν ουσιαστικά «καταστραφεί» αυτά τα στρώματα. Έχουν καταστραφεί από την επίδραση ενός συγκεκριμένου και συσταλτικού είδους του ανταγωνισμού, ο οποίος παρεκκλίνει από τις θετικές προσδοκίες της λειτουργίας του στην ελεύθερη αγορά. Οι ισχυροί έχουν επικρατήσει, αναμφίβολα. Μαζί με τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα έχουν διαλυθεί οι εναλλακτικές δυνατότητες της αυτονομίας στην εργασία, της προσωπικής δημιουργικότητας, της αυτενέργειας στην παραγωγή και οι ελπίδες για την ατομική επιδίωξη της ευημερίας. Η μισθωτή εργασία, η οικονομική εξάρτηση από τα αφεντικά, η υποταγή σε μια ιεραρχία ή σε ένα εδραιωμένο σύστημα εργασιακής και κοινωνικής ισχύος είναι το παραθετικό πλαίσιο της ζωής, μπορεί και του μέλλοντος, της πλειονότητας των πληθυσμών. Σε αυτό το αδιέξοδο, οι διέξοδοι δεν

μπορούν να διασκευαστούν στο πλαίσιο της οικονομίας. Στο πλαίσιο της οικονομίας, οι ισχυροί (με τα ίδια ή άλλα πρόσωπα) θα καθίστανται ισχυρότεροι και η ροπή τους θα είναι να παραμείνει αδιαπραγμάτευτη η κυρίαρχη οικονομική και κοινωνική θέση τους.

3.2

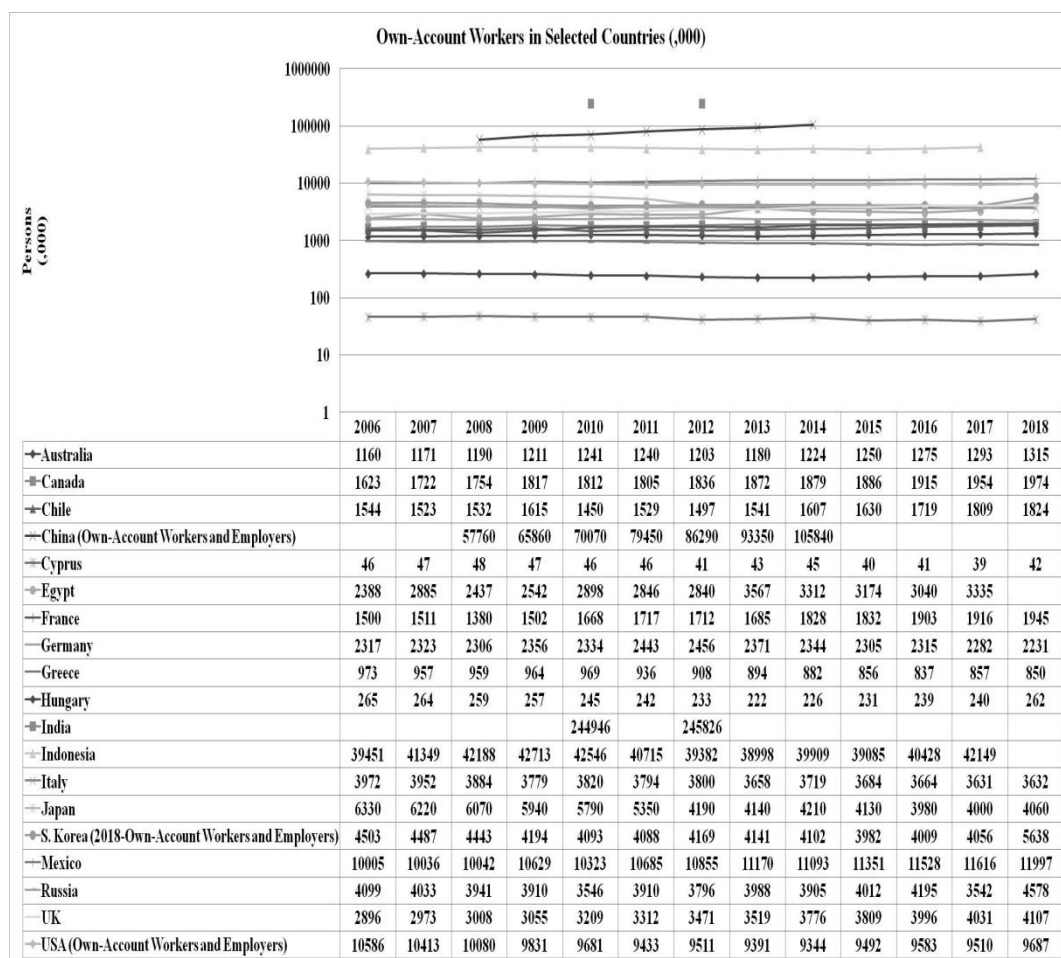
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη: Ποσοτικές αποτιμήσεις και αναλογίες

3.2.1 Η εξέλιξη της απασχόλησης

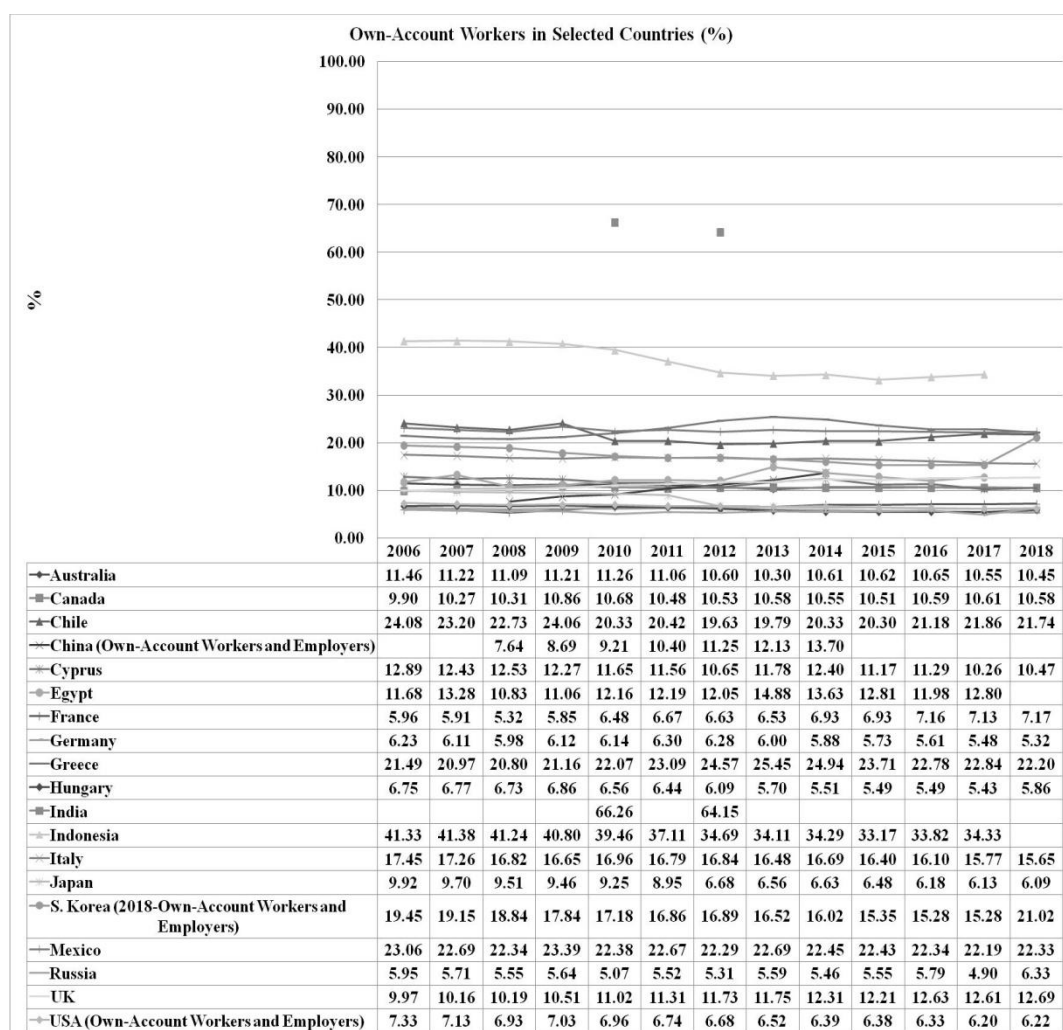
Source: ILO, ILOSTAT (Database).

3.2.2 Οι μετρήσεις για την αυτοαπασχόληση

Source: ILO, ILOSTAT (Database).

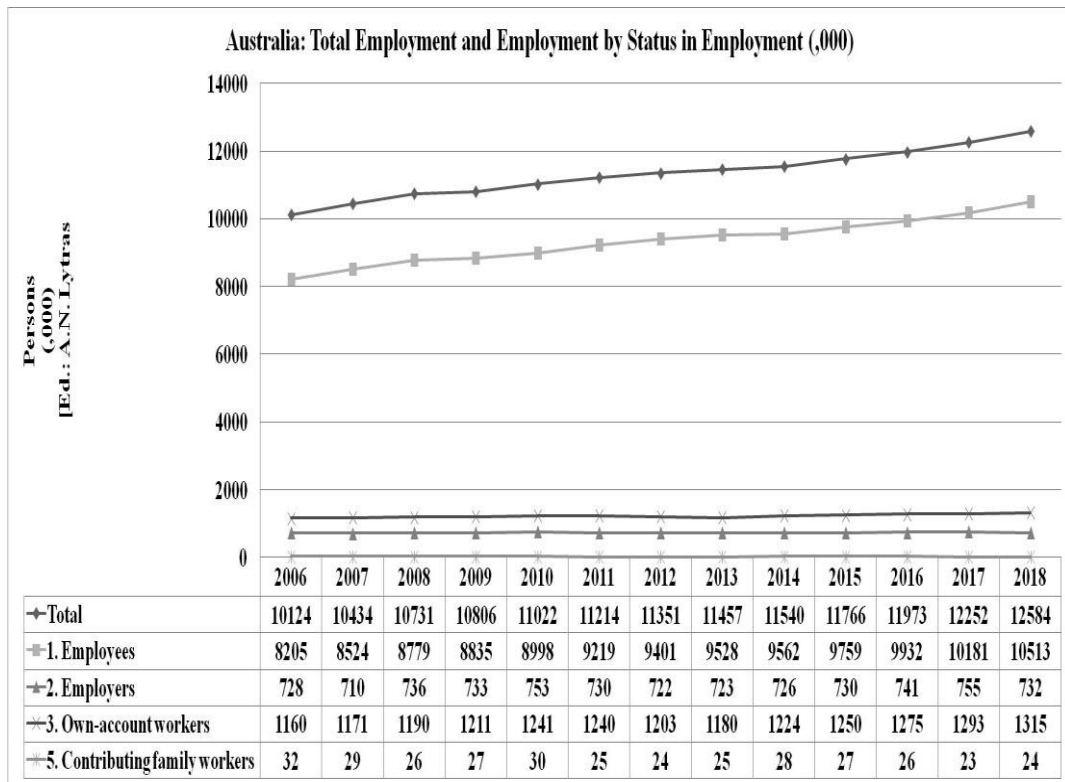
3.2.3 Οι αναλογίες των αυτοαπασχολούμενων

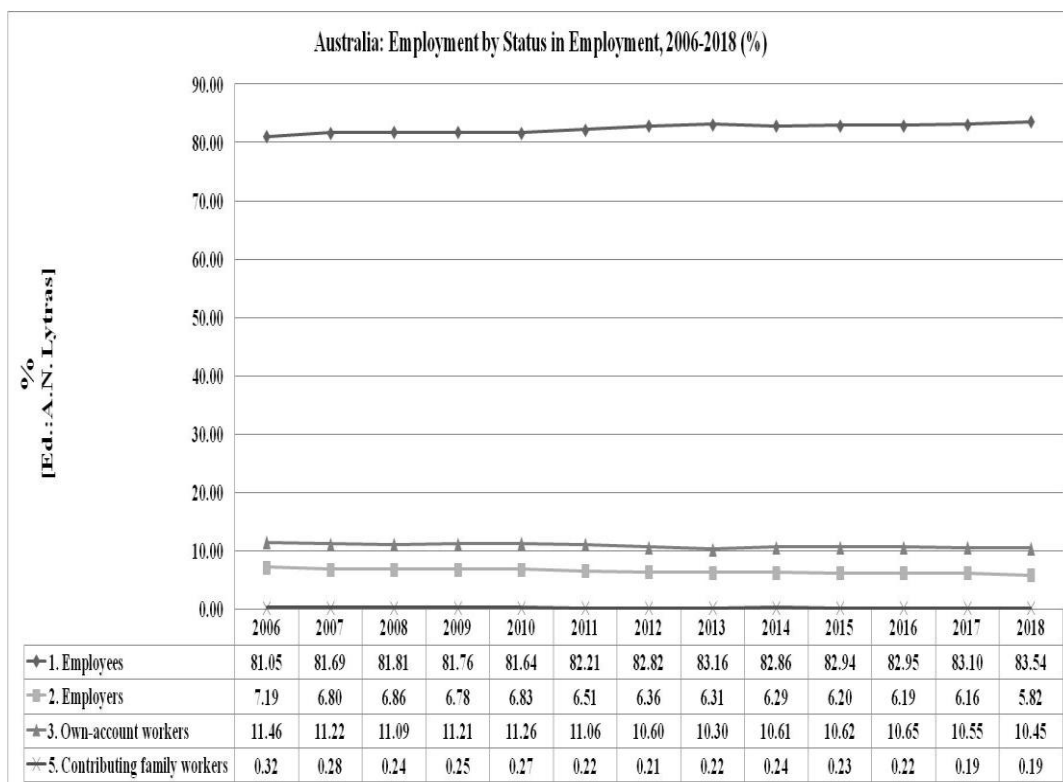
Source: ILO, ILOSTAT (Database).

3.2.4 Εθνικά Παραδείγματα Αναπτυγμένων Χωρών

Australia Αυστραλία

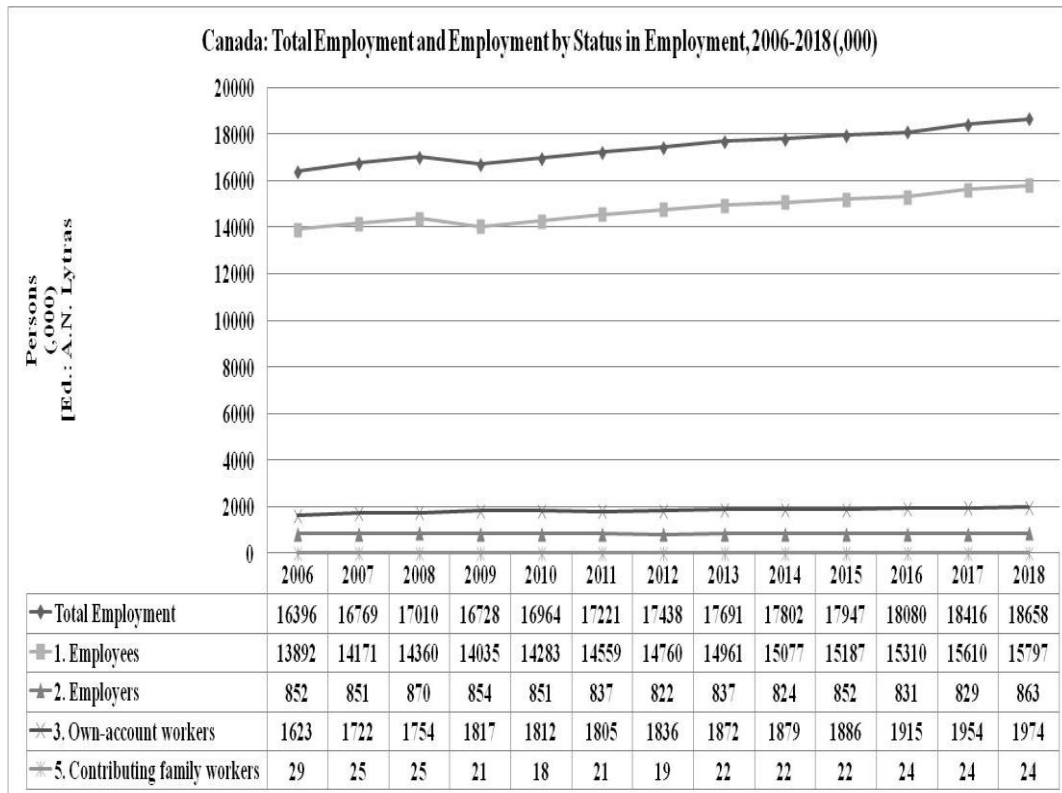

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

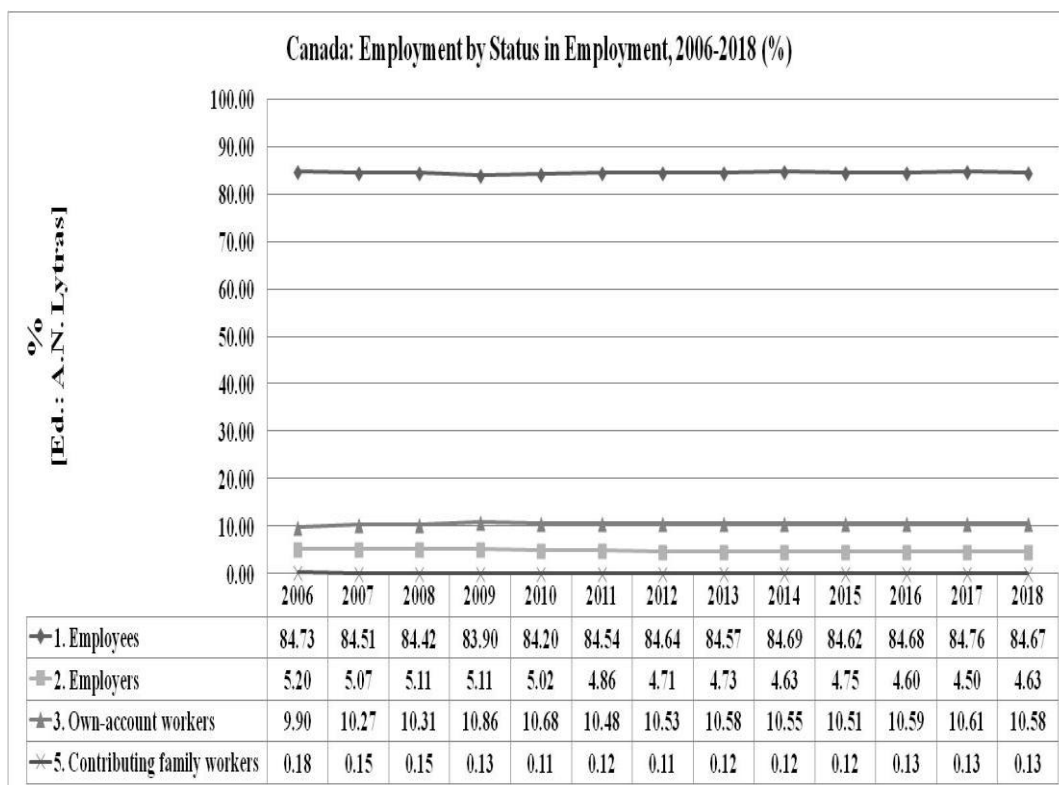

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

Canada Καναδάς

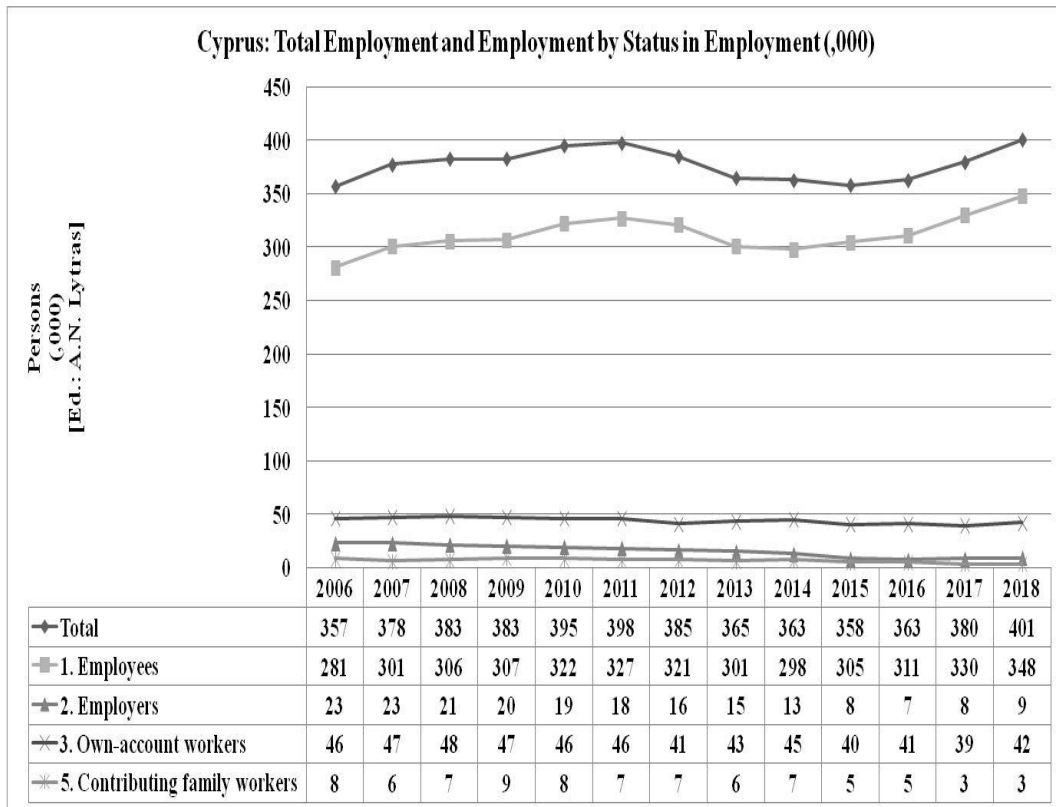

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

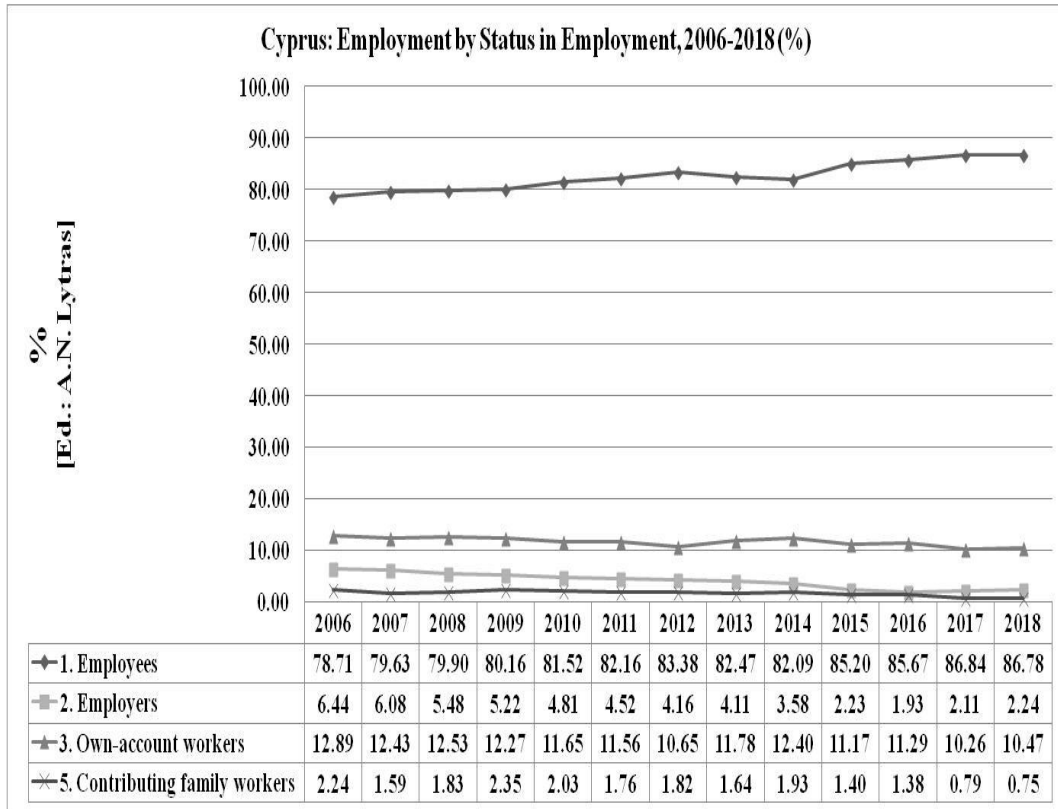

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

Cyprus Κύπρος

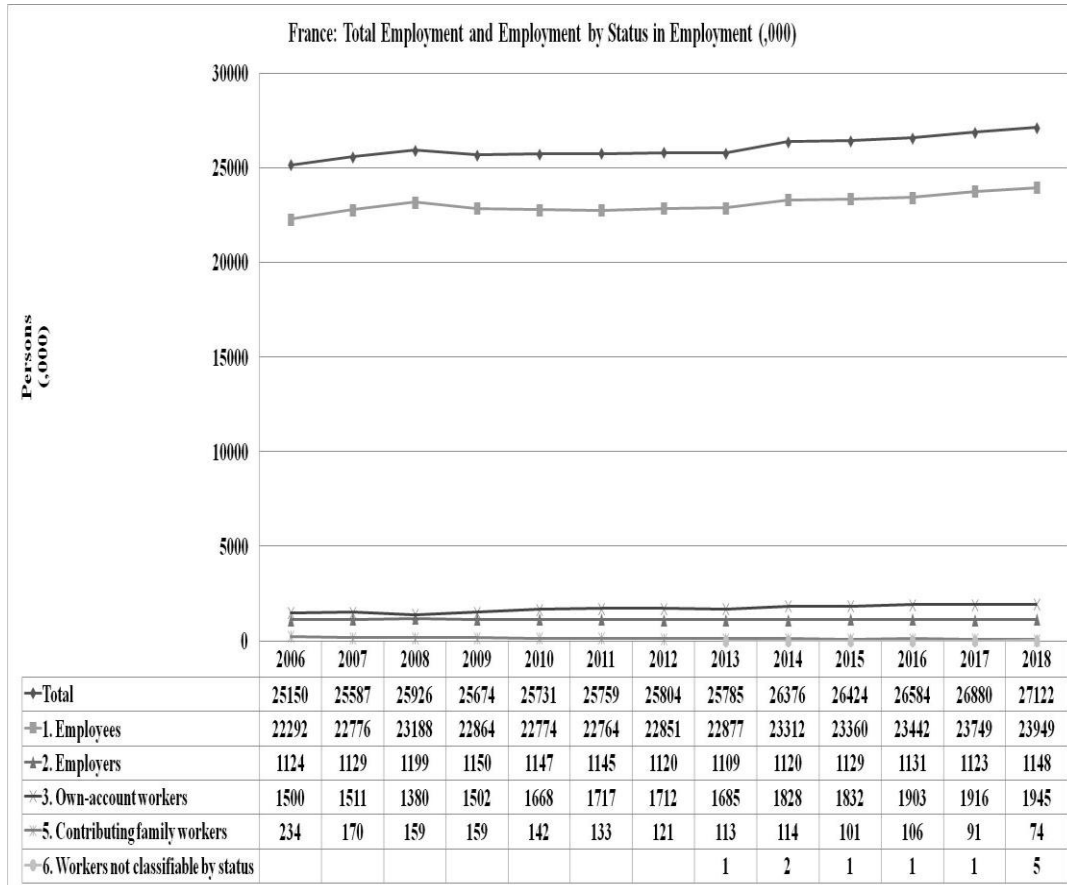

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

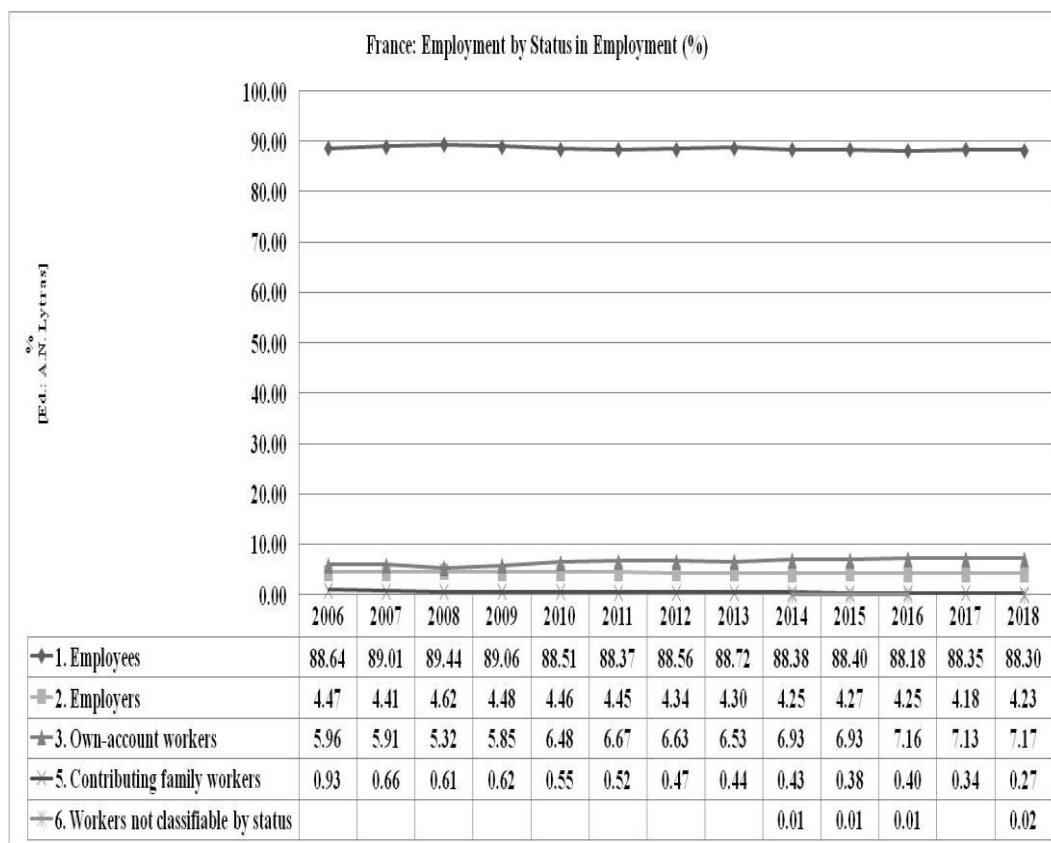

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

France Γαλλία

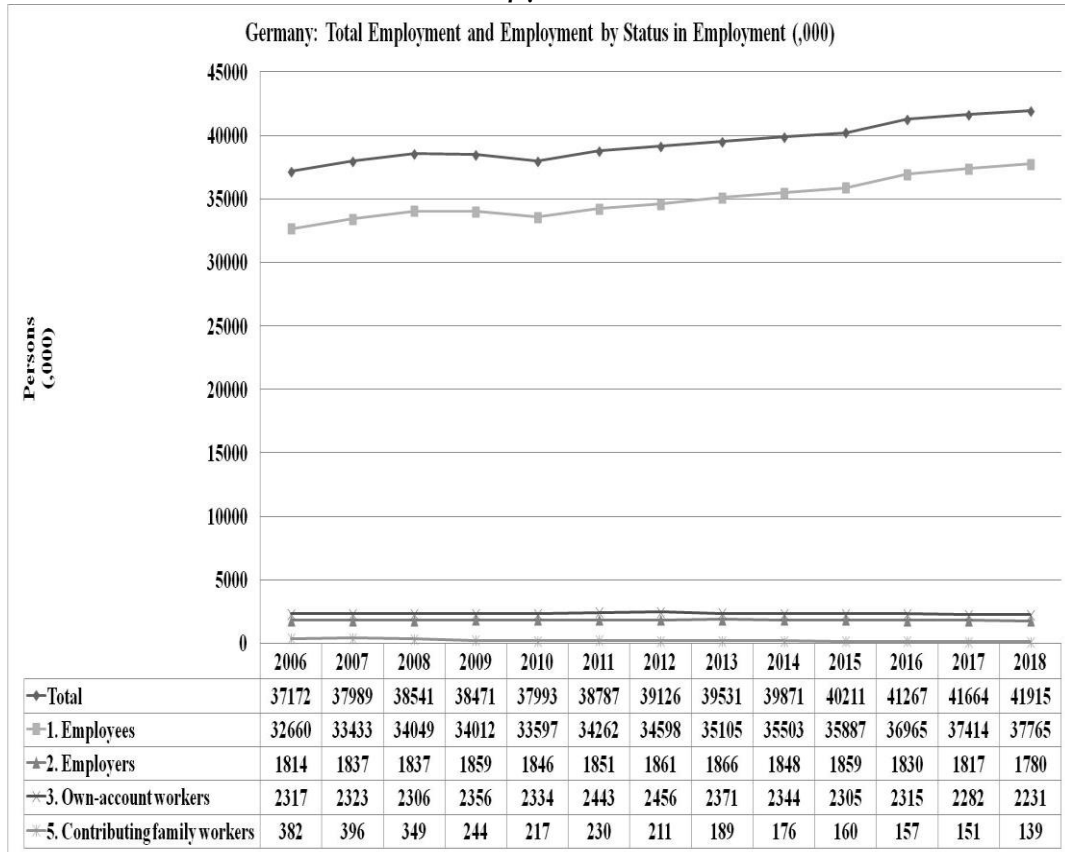

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

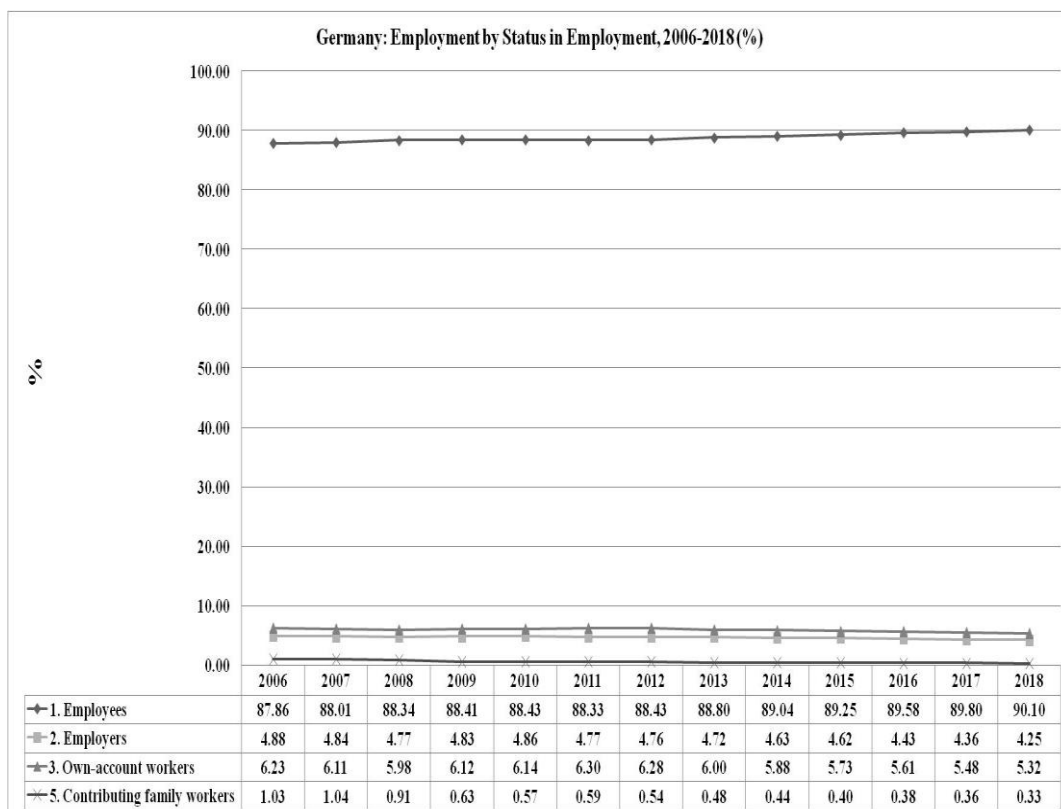

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

Germany Γερμανία

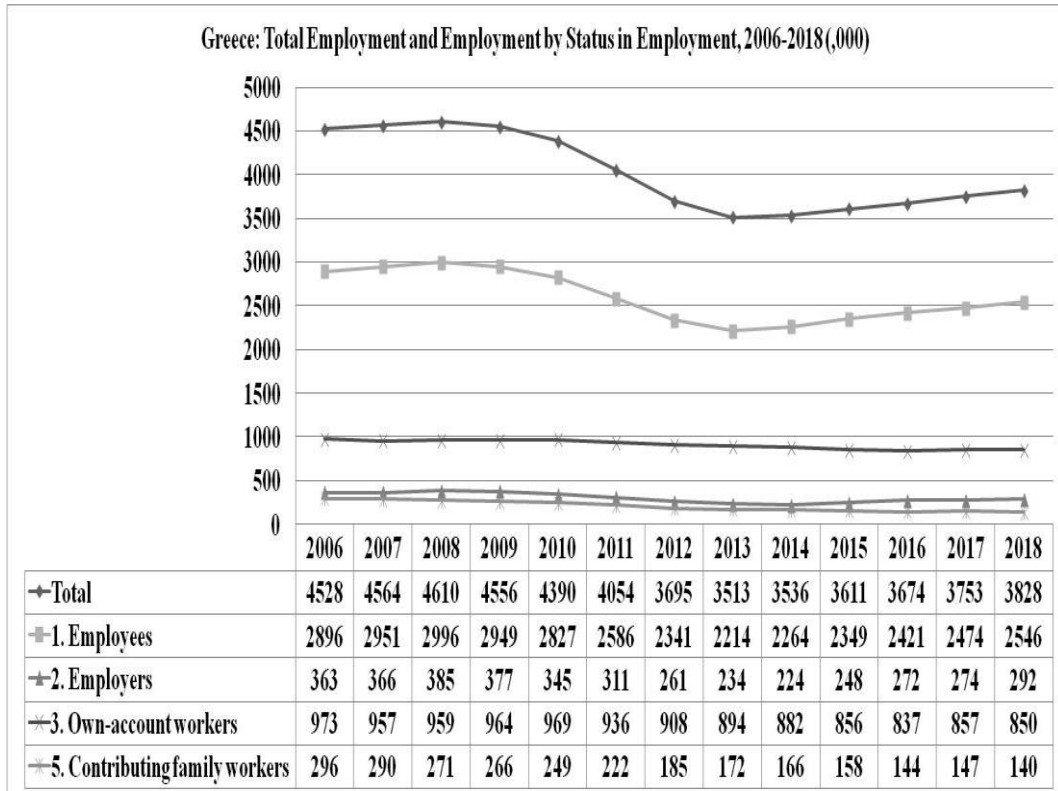

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

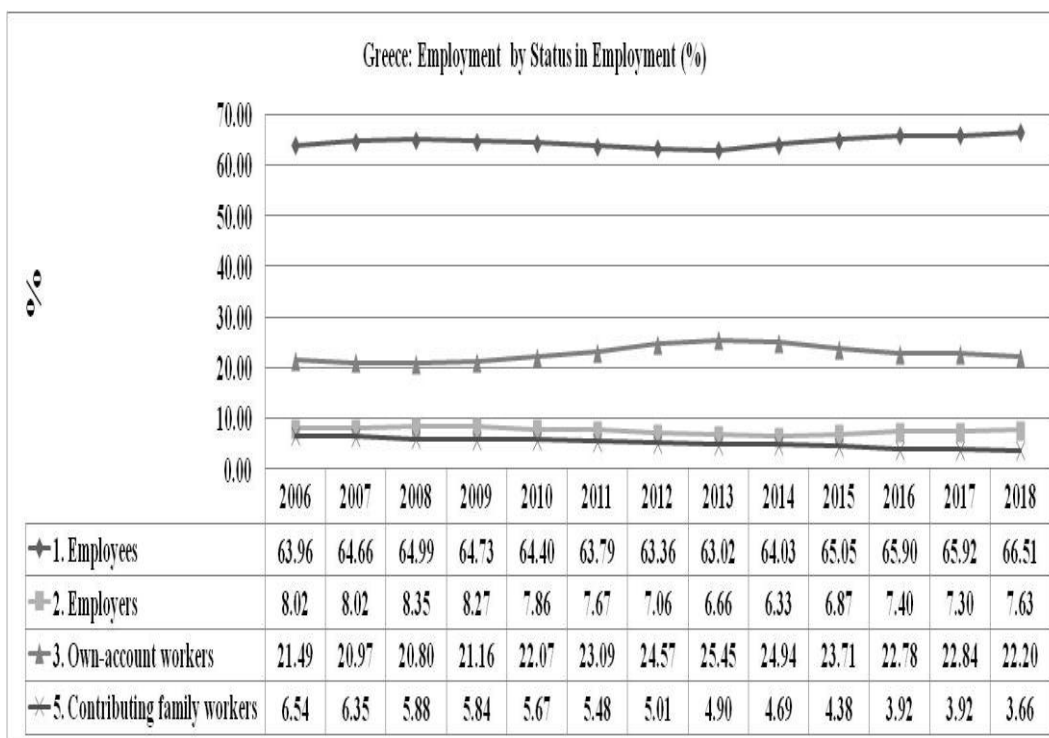

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

Greece
Ελλάδα

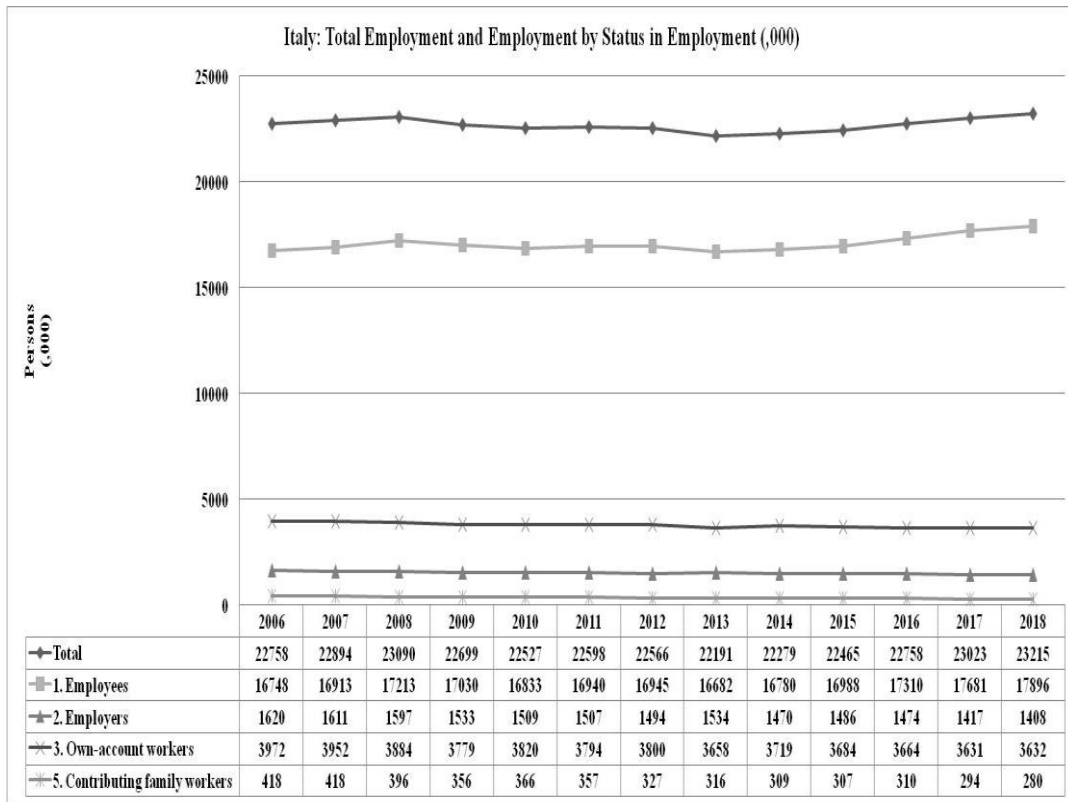

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

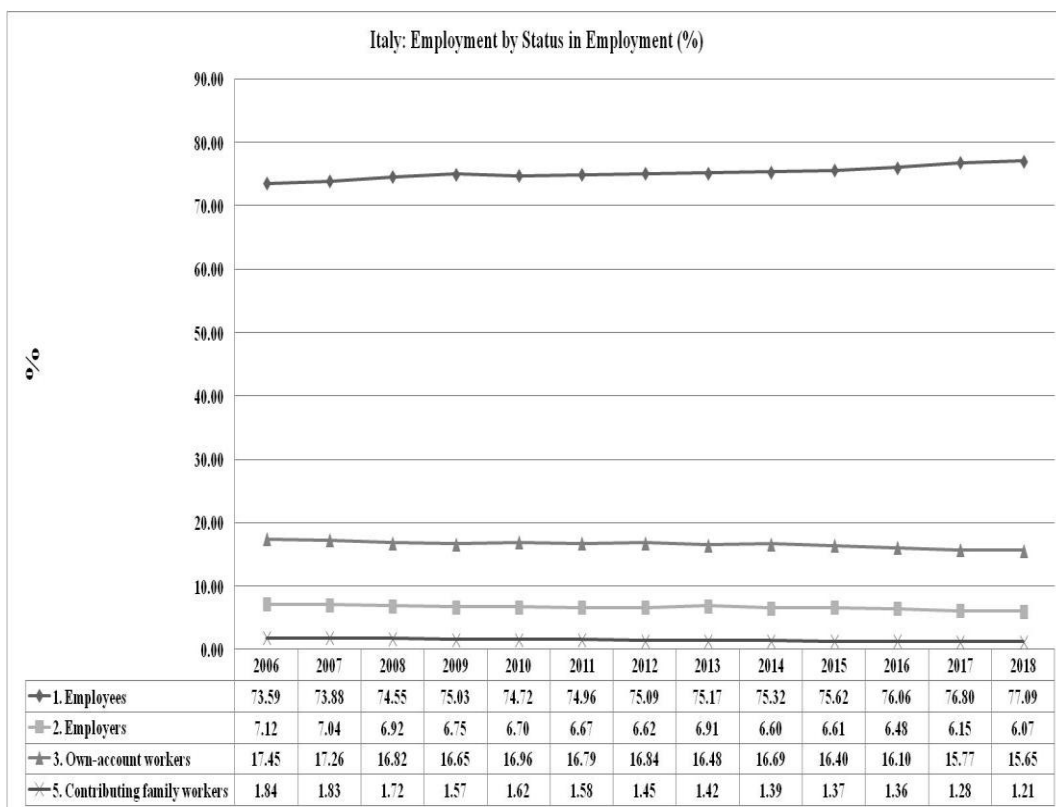

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

Italy Ιταλία

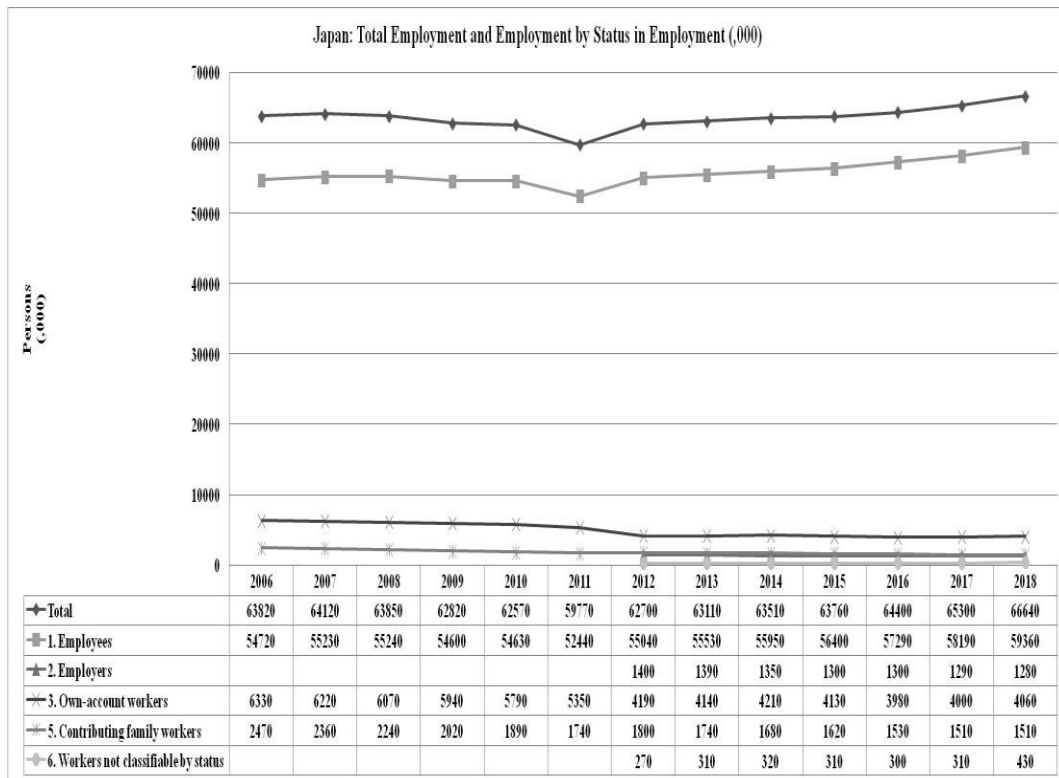

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

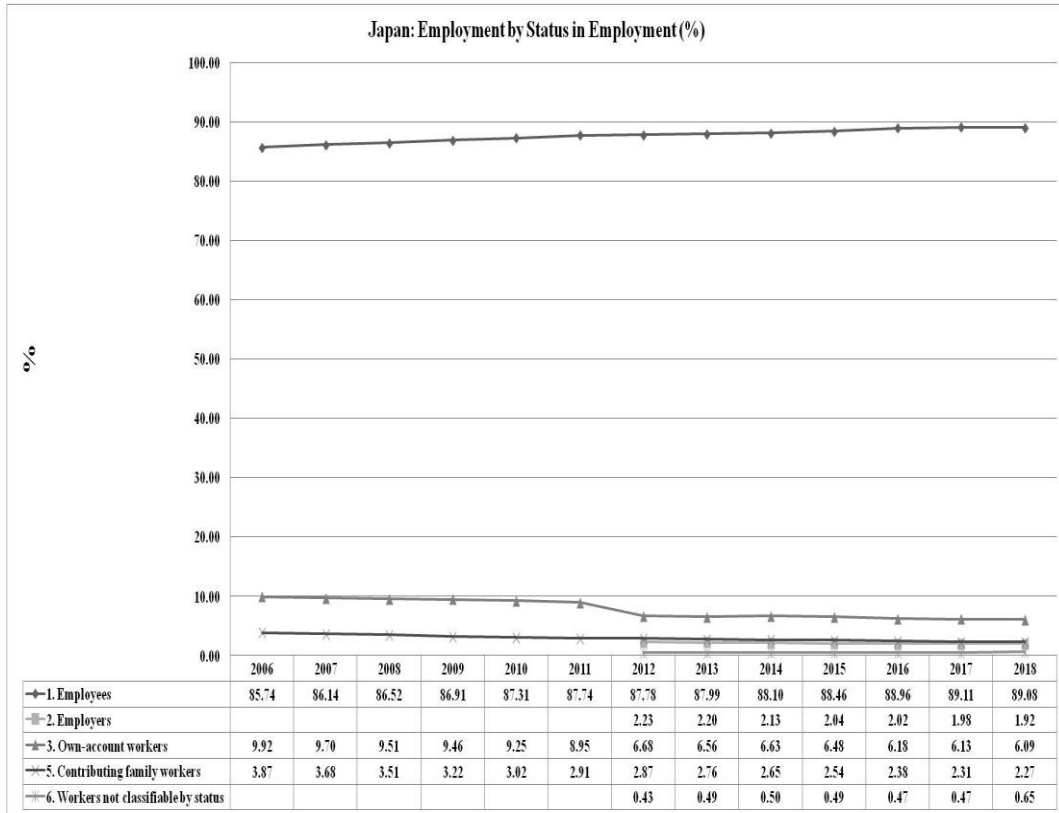

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

Japan Ιαπωνία

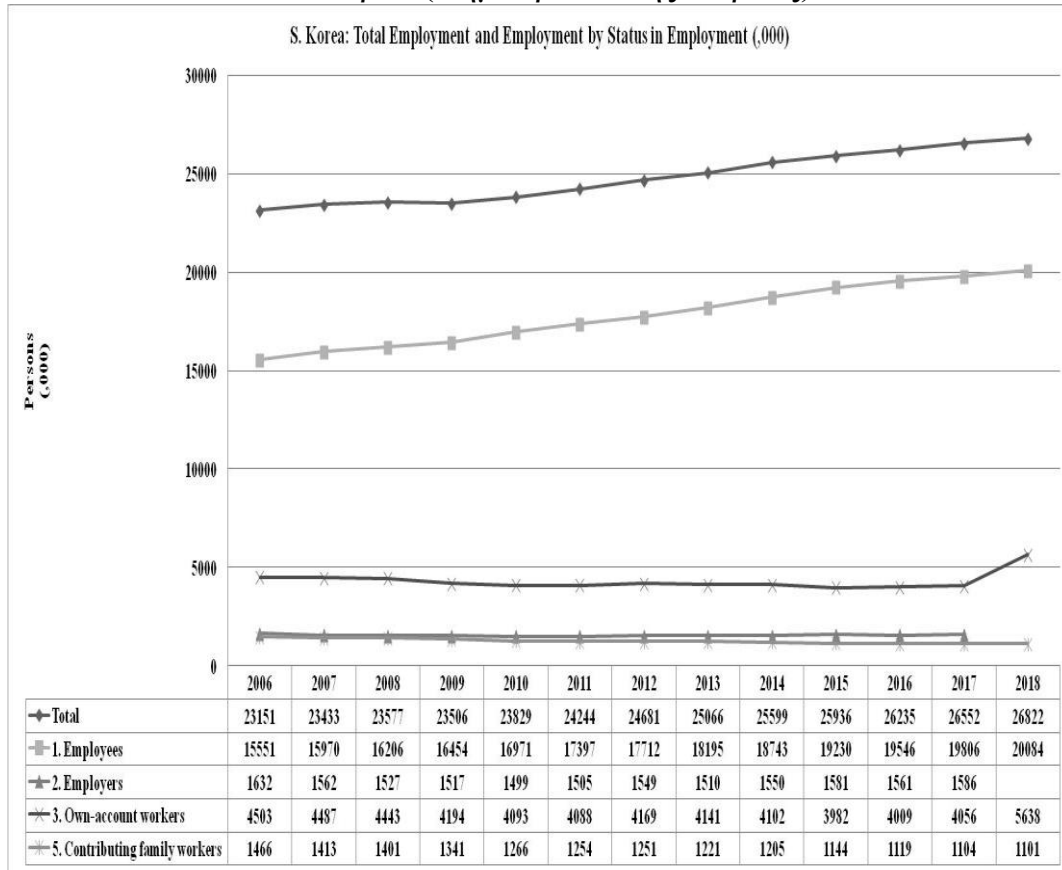

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

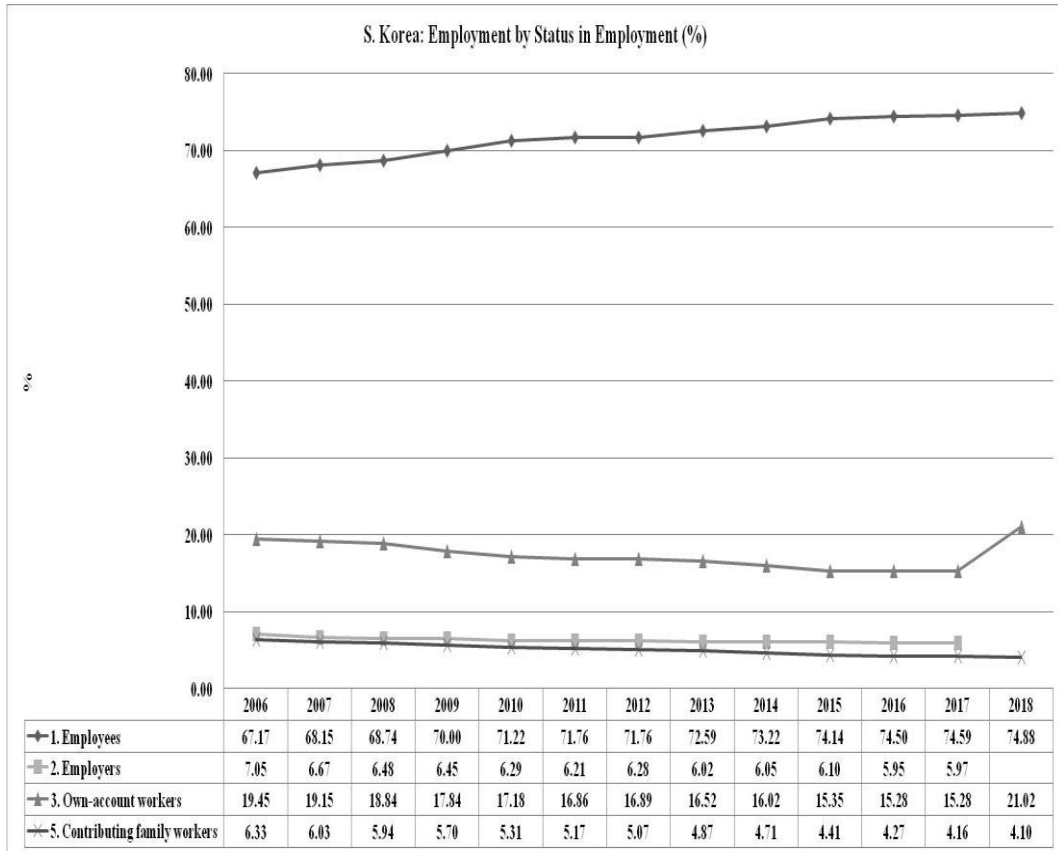

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

S. Korea (Republic of Korea)
N. Κορέα (Δημοκρατία της Κορέας)

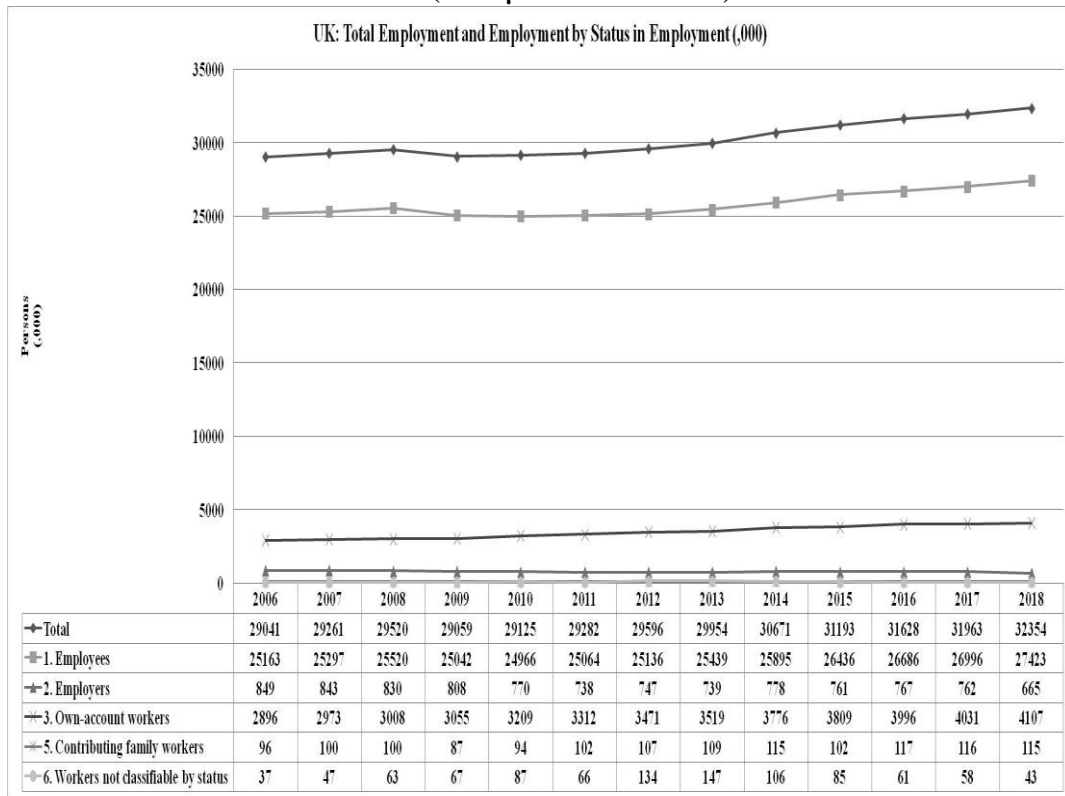

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

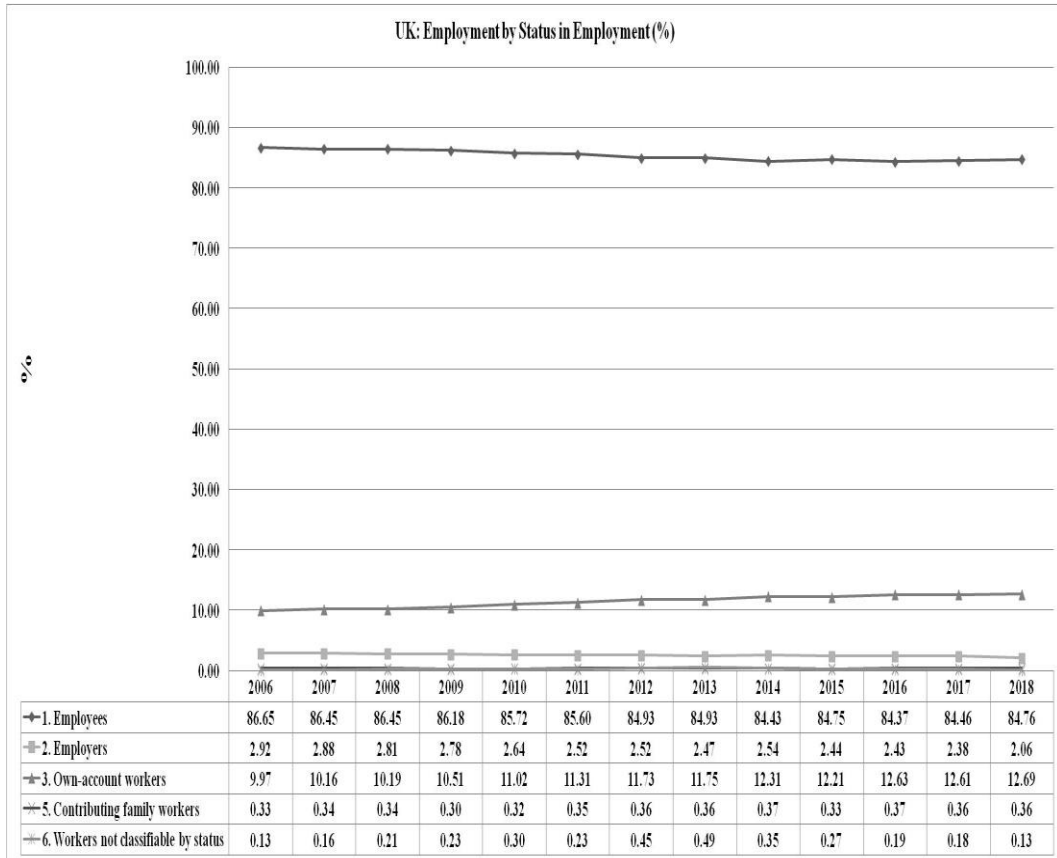

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

U.K.
 Η.Β. (Ενωμένο Βασίλειο)

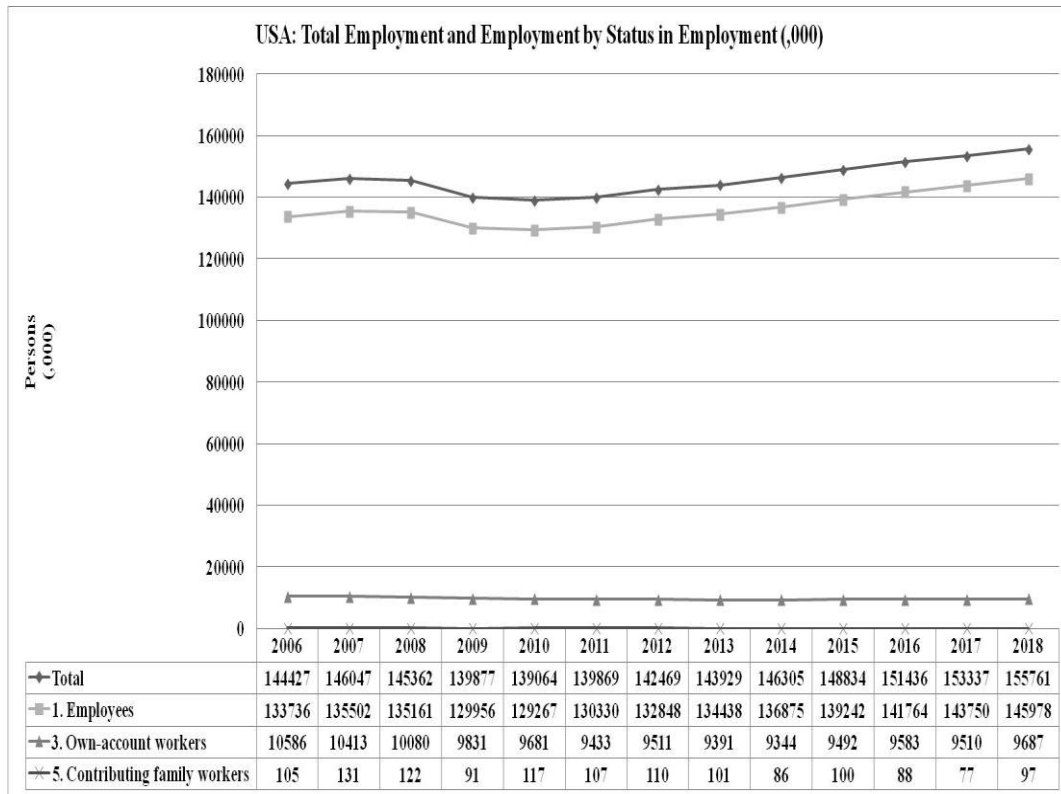

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

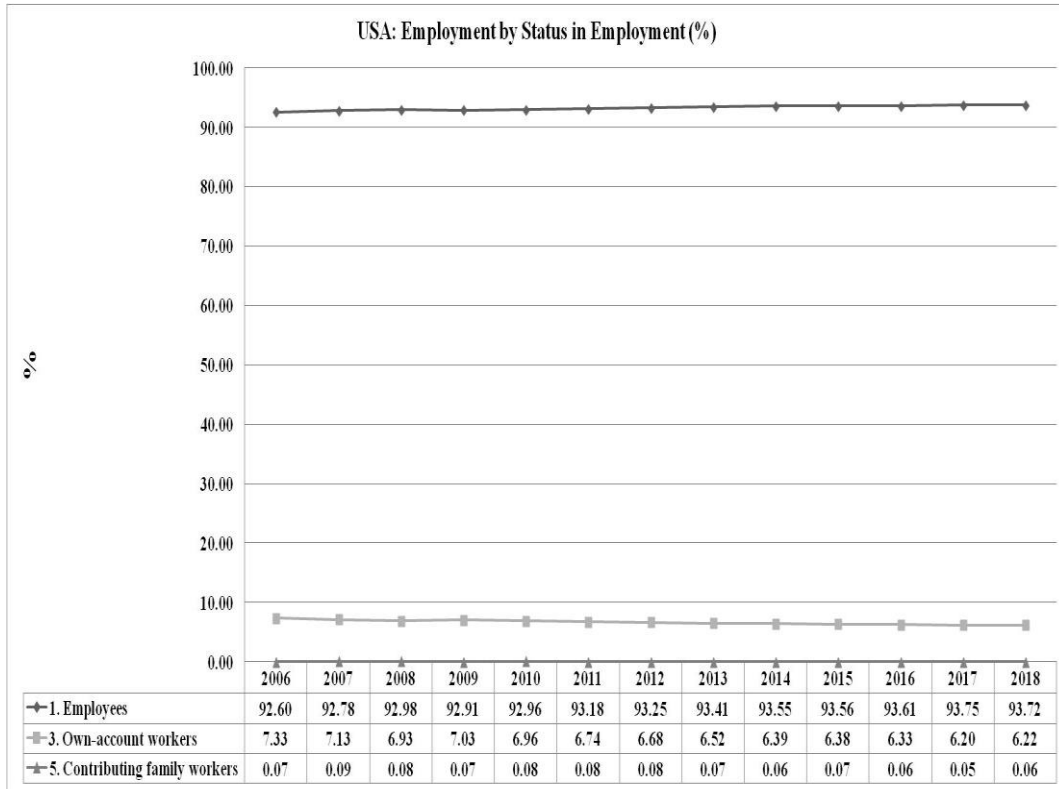

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

USA H1A

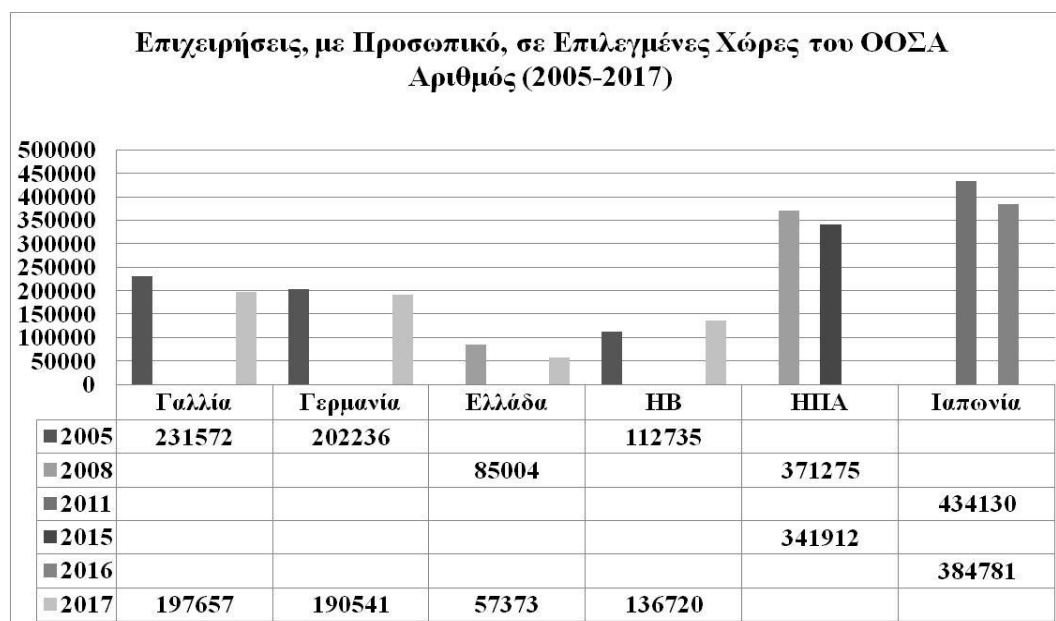

Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

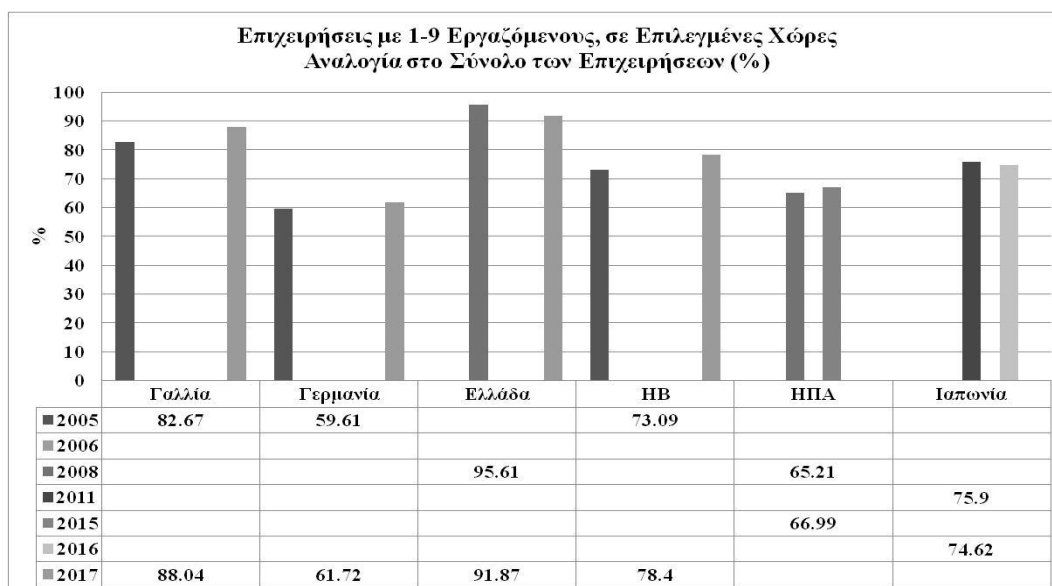
Source: ILO, ILOSTAT (Database); See Appendix.

3.2.5 Επιχειρήσεις με προσωπικό σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (ΟΟΣΑ)

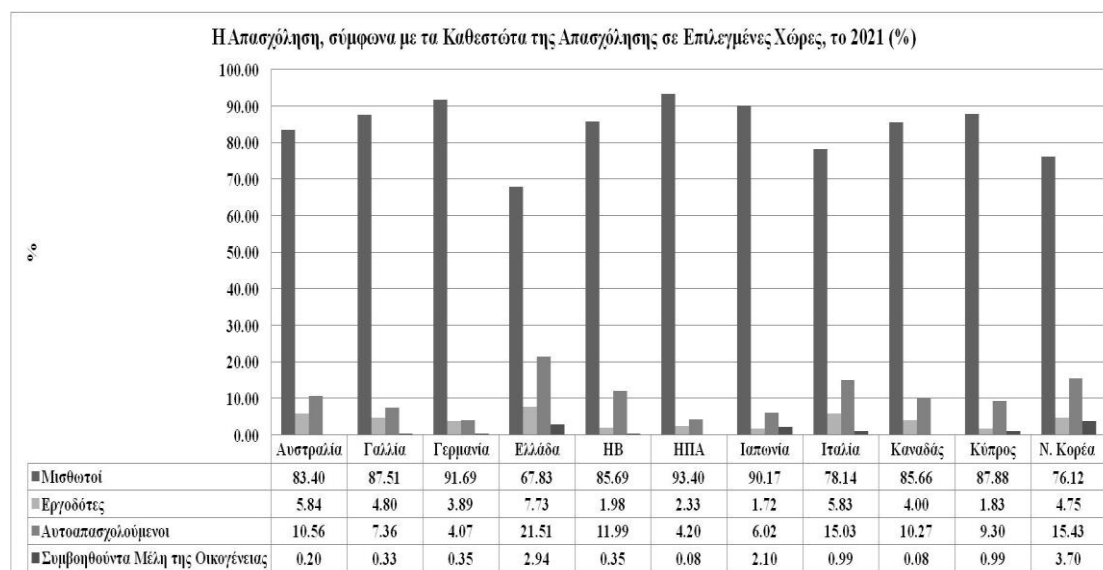
Πηγή: OECD (2020), Enterprises by business size, 1-9 persons employed/10-19 persons employed/20-49 persons employed, Number, Annual, 2020, <https://data.oecd.org/chart/6OjT>, <https://data.oecd.org/entrepreneur/enterprises-by-business-size.htm>.

3.2.6 Αναλογία επιχειρήσεων με προσωπικό και ιδίως με 1-9 μισθωτούς

Πηγή: OECD (2020).

3.2.7 Η Απασχόληση, σύμφωνα με τη Θέση στο Επάγγελμα (2021)

Πηγή: ILO [ILOSTAT (Database)], *Employment by sex and status in employment - ILO modeled estimates*, Nov. 2022 (thousands).

Appendix Παράρτημα

Δεδομένα της Απασχόλησης σε Επιλεγμένες Χώρες

Πηγή:

ILO-ILOSTAT (Database)

[Τα στοιχεία της βάσης εκτίθενται παρακάτω (βλ., www.ilo.org)]

Downloaded on SUN, 4 AUG 2019 11:47 +0200 from

ILOSTAT

Annual

Dataset: data

Indicator: Employment by sex and status in
employment (thousands)

Description: The employed comprise all persons of working age who, during a specified brief period, were in one of the following categories: a) paid employment (whether at work or with a job but not at work); or b) self-employment (whether at work or with an enterprise but not at work). Data are disaggregated by status in employment according to the latest version of the International Standard Classification of Status in Employment (ICSE-93). Status in employment refers to the type of explicit or implicit contract of employment the person has with other persons or organizations. The basic criteria used to define the groups of the classification are the type of economic risk and the type of authority over establishments and other workers which the job incumbents have or will have.

Πηγές

[European Commission], *Taxation Trends in the European Union Data for the EU Member States, Iceland, and Norway*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2017.

[USA], Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act-PRWORA, (USA) Public Law 104-193 (Aug. 22, 1996).

Central Intelligence Agency (USA), *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>.

Credit Suisse Research Institute, *Global Wealth Databook 2015*, Zurich, Credit Suisse Research Institute (www.credit-suisse.com/researchinstitute), 2015 (October).

Dave Grace and Associates [For the United Nation's Secretariat Department of Economic and Social Affairs Division for Social Policy and Development], *Measuring the Size and Scope of the Cooperative Economy: Results of the 2014 Global Census on Co-operatives*, 2014 (April),

European Central Bank, "Housing Finance in Euro Area", *Occasional Working Paper Series*, No. 101, 2009 (March).

European Central Bank, *Annual Report 2016*, 2017.

Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, «Ενίσχυση της Επιχειρηματικότητας», <https://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=457&langId=el>.

ΕΛΣΤΑΤ, «ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ: Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2021 (Περίοδος αναφοράς εισοδήματος: Έτος 2020)», *Δελτίο Τύπου*, 2022 (27 Ιουλίου).

Eurofound, “Flexible working time introduced at Zf Marine in Padova”, 2000 (28 January), <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2000/01/inbrief/it0001138n.htm>.

ILO, ILOSTAT, *Incidence of part-time employment by sex - Common definition (%)*, [Downloaded on SAT, 13 OCT 2018, 09:15 +0200, from ILOSTAT].

ILO [ILOSTAT database], *Unemployment Rate*, Data retrieved in September 2018.

ILO [ILOSTAT (Database)], *Employment by sex and status in employment - ILO modeled estimates*, Nov. 2022 (thousands).

ILO (ILOSTAT), *Incidence of part-time employment by sex - Common definition (%)*, Downloaded on SAT, 13 OCT 2018 09:15 +0200 from ILOSTAT

ILO (ILOSTAT), *Unemployment rate by sex and age - ILO modelled estimates*, Nov. 2020 (%), Downloaded from ILOSTAT. Last update on 14 MAR. 21.

International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook Database, 2016 GDP*, 20 July 2017 (data), <http://www.imf.org/>.

National Association of College and University Business Officers and TIAA, *U.S. and Canadian Institutions Listed by Fiscal Year (FY) 2020 Endowment Market Value and Change in Endowment Market Value from FY19 to FY20*, 2021, nacubo.org, <https://www.nacubo.org>.

OECD, *Government at a Glance*, OECD, 2009.

OECD, *Government at a Glance 2015*, OECD Publishing, Paris, 2015, DOI: http://dx.doi.org/10.1787/gov_glance-2015-22-en.

OECD, *Government at a Glance*, OECD, 2011.

OECD, ἰδίως, OECD, *Government at a Glance 2015*, OECD Publishing, Paris, 2015, DOI: http://dx.doi.org/10.1787/gov_glance-2015-22-en.

OECD, «Income distribution», OECD, *Social and Welfare Statistics* (database), <https://doi.org/10.1787/data-00654-en>, 2022 (accessed on 10 December 2022).

OECD, «Children in households by employment status», OECD, *Family database*, 2019 (Nov. 2019), www.oecd.org/els/family/database.htm.

OECD [Social Policy Division - Directorate of Employment, Labour and Social Affairs], *Homeless Population, Affordable Housing Database* – <http://oe.cd/ahd>.

OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics*, OECD, 2009.

OECD, *Factbook 2012. Unemployment rates of native- born and foreign-born population*, OECD, 2012.

ONS, *SOC [Standard Occupational Classification] 2020 Volume 3: The National Statistics Socio-economic Standard Classification (NS-SEC rebased on SOC 2020)*, <https://www.ons.gov.uk/methodology/classificationsandstandards/standardoccupationalclassificationsoc/soc2020/soc2020volume3thenationalstatisticsocioeconomicclassificationnssecrebasedonthesoc2020>.

Oxfam International, “An economy for the 1%. How privilege and power in the economy drive extreme inequality and how this can be stopped”, *Oxfam Briefing Papers*, Oxford, Oxfam GB, 2016 (January), No, 210.

European Central Bank, *Annual Report 2016*, 2017.

U.S. Department Of Commerce (Economics and Statistics Administration), Office of the Vice President of the United States

(Middle Class Task Force)], *Middle Class in America*, Washington D.C., 2010 (January).

UNDP, *Human Development Report 2009. Overcoming barriers: Human mobility and development*, 2009,

UNDP, *Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development*, United Nations Development Programme (UNDP), 2010.

UNDP, *Human Development Report 2016. Human Development for Everyone*, United Nations Development Programme (UNDP), 2016.

United Nations (UN), *World Investment Report 2008: Transnational Corporations and the Infrastructure Challenge*, New York, Geneva, UN, 2008,

UNITED STATES SECURITIES AND EXCHANGE COMMISSION, *FORD MOTOR CREDIT COMPANY LLC*, Washington, D.C. 20549 (Date of Report: February 3, 2022), <https://d18m0p25nwr6d.cloudfront.net/CIK-0000038009/2fd06f5b-1d25-4ba1-9ca9-ac261f33fd60.pdf>].

UNITED STATES SECURITIES AND EXCHANGE COMMISSION, *Tesla, Inc.* (For the fiscal year ended December 31, 2020), Washington, D.C.

20549, https://www.sec.gov/Archives/edgar/data/1318605/000156459021004599/tsla10k_20201231.

htm#ITEM_6_SELECTED_CONSOLIDATED_FINANCIAL_D].

World Bank, *Agriculture, Industry, Services, etc.*, (amounts in current US\$) (<https://data.worldbank.org/>).

World Bank, GDP, (amounts in current US\$) [<https://data.worldbank.org/> (Data Source: World Development Indicators- LastUpdated Date: 3/1/2018)].

World Bank, *Inflation, consumer prices (annual %)*, [<https://data.worldbank.org/>, Data Source: World Development Indicators, Last Updated Date: 11/14/2018].

World Bank, *Exports of goods and services (% of GDP)*, Data Source: World Development Indicators, <https://data.worldbank.org/> [Last Updated Date: 6/29/2023].

Βιβλιογραφία

B. Αρανίτου, *Η Μεσαία Τάξη στην Ελλάδα την Εποχή των Μνημονίων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2018.

A. Atkinson, “The Luxembourg Income Study (LIS): Past, Present and Future.” *Socio-Economic Review* 2(2), σσ. 165-190.

A. Atkinson, A. Brandolini, “On the identification of the ‘middle class’”, ECENEQ, Society for the Study of the Economic Inequality, *Working Papers*, No. 217, 2011.

B.-Y. Aw, *Productivity Dynamics of Small and Medium Enterprises in Taiwan (China)*, Washington, D.C., The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank-World Bank Institute, 2001.

M.D. Bailey, “Rural Society”, R. Horrox, *Fifteenth-Century Attitudes: Perceptions of Society in Late Medieval England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, σσ. 150-168.

A. Banerjee, E. Duflo, “What is middle class about the middle classes around the world?”, *Journal of Economic Perspective*, 22 (2), 2008, σσ. 3-28.

P.A. Baran, P.M. Sweezy, *Monopoly Capital. An essay on the American economic and social order*, New York, Modern Reader, 1968 (1966).

A. Bebel, E. Bernstein, K. Kautsky, *Protokoll des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands: Abgehalten zu Erfurt vom 14. bis 20. Oktober 1891*, Berlin, 1891.

W.L. Bedwell, M.L. Shuffler, J.L. Wildman, E. Salas, “Self-Directed Work Teams: Best Practices for Leadership Development”, M.G. Rothstein, R.J. Burke, *Self-Management and Leadership Development*, Cheltenham, Edward Elgar Pub., 2010, σσ. 251-294.

D. Bell, *The Coming of the Post-Industrial Society*, New York, Basic Books, 1999 [1973].

M. Benjamin, “Foreword”, A. Fung, D. O’Rourke, C. Sabel, *Can we put an end to sweatshops?*, Boston, Beacon Press, 2002 (2001), σσ. vii-viii.

W. Beveridge, *Social Insurance and Allied Services*, London: H.M. Stationary Office, Cmd. 6404, 1942a.

W. Beveridge, *Social Insurance and Allied Services: Memoranda from Organizations*, London: H.M. Stationary Office, Cmd. 6405, 1942b.

W. Beveridge, *Full Employment in a Free Society. A Summary*, London, The New Statesman and Nation-Reynolds News, 1944.

J. Bolt, J. Luiten van Zanden, “Maddison style estimates of the evolution of the world economy. A new 2020 update”, *The Maddison Project*, Maddison-Project Working Paper WP-15, 2020 (October).

T. Bottomore, *Elites and Society*, London and New York, Routledge, 1993² (1964).

P. Bourdieu, “The forms of capital”, J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 1986, σσ. 241-258.

R. Brenner, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, T.H. Aston, C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial*

Europe, Cambridge, Press Syndicate of the University of Cambridge, 2002 (1985), σσ. 10-63.

S. Broadberry, B. van Leeuwen, “British Economic Growth and the Business Cycle, 1700-1870: Annual Estimates”, *Reconstructing the National Income of Britain and Holland, c.1270/1500 to 1850* [funded by the Leverhulme Trust, Reference Number F/00215AR] and *Collaborative Project HI-POD* [supported by the European Commission’s 7th Framework Programme for Research, Contract Number SSH7-CT-2008-225342], University of Warwick, Department of Economics (File: AnnualGDP9), 2010 (14 July).

J. Burnham, *The Managerial Revolution: What is Happening in the World*, New York, John Day, 1941.

E. Butler, *Public Choice-A Primer*, London, The Institute of Economic Affairs (IEA), 2012.

M. Castells, *The Rise of the Network Society*, Chichester, Wiley-Blackwell, 2010.

S.G. Cohen, D.E. Bailey, “What Makes Teams Work: Group Effectiveness Research from Shop Floor to Executive Suite”, *Journal of Management*, Vol. 23, No. 3, 1997, σσ. 239-290.

CeSOS (Centre for Ships and Ocean Structures), “Flexible working time introduced at Zf Marine branch of Padova” (ID: IT0001138N.DOC), 2000 (28-01).

A. Γκίντενς, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, Αθήνα, Πόλις, 1999.

A. Γκίντενς, *Ο Τρίτος Δρόμος. Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα, Πόλις, 1998.

- R. Dahrendorf, *Class and class conflict in industrial society*, London, Routledge and Keagan Paul, 1959.
- Δ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική Κοινωνιολογία. Οργάνωση, Εργασία, Τεχνολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2009.
- K. Davis, W. Moore, “Some principles of social stratification”, *American Sociological Review*, V. 10, No 2 (1945), σσ. 242-249.
- D. De Leon, *Flashlights of the Amsterdam International Socialist Congress*, New York, New York Labor News, 1904, <http://www.archive.org/details/FlashlightsOfTheAmsterdamCongress>.
- M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, Routledge, 1949 (1946).
- M. Dobb, “A Reply”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, όπ.π., σσ. 21-29.
- P. Drucker, *Innovation and Entrepreneurship*, New York, Harper Perennial, 1985.
- G. Duménil, D. Lévy, *The Crisis of Neoliberalism*, Cambridge Mass.-London, Harvard University Press, 2011.
- W. Durant, A. Durant, *Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού*, Αθήνα, Αφοί Συρόπουλοι, 1970, τ. Ι2.
- J. Dyer, “Does governance matter? *Keiretsu* alliances and asset specificity as sources of Japanese competitive advantage”, *Organization Science*, No. 7, 1996, σσ. 649-666.
- R. Erikson, J.H. Goldthorpe, “Has social mobility in Britain decreased? Reconciling divergent findings on income and class mobility”, *British Journal of Sociology*, 61(2), 2010, σσ. 211-230.

D. Ernst, “Upgrading through innovation in a small network economy: Insights from Taiwan’s IT industry”, *Economics of Innovation and New Technology*, Vol. 19, No. 4, 2010 (June), 295-324.

B. Franklin, *Reply to the Governor*, Pennsylvania Assembly, 11-11-1755 [Printed in *Votes and Proceedings of the House of Representatives*, 1755–1756 (Philadelphia, 1756), σ. 19-21], <https://founders.archives.gov/documents/Franklin/01-06-02-0107>.

M. Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago, Chicago University Press, 2002 (1962).

M. Friedman, “The role of monetary policy”, *American Economic Review*, 1968, 68 (1), σσ. 1-17.

M. Friedman, *Why Government is the Problem*, Stanford University, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, 1993.

M.L. Gerlach, *Alliance Capitalism: The Social Organization of Japanese Business*, Berkeley, University of California Press, 1992.

P. Glotz, *Μανιφέστο για τη Νέα Ευρωπαϊκή Αριστερά*, Αθήνα Οδυσσέας, 1985.

J.H. Goldthorpe, C. Llewellyn, G. Payne, *Social Mobility and the Class Structure in Modern Britain*, Oxford, Clarendon, 1980.

J.H. Goldthorpe, “On the service class, its formation and future”, A. Giddens, G. MacKenzie (eds), *Social Class and the Division of Labour*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

J.H. Goldthorpe, *On Sociology*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

A. Gorz (= *Αντίο Προλεταριάτο*, Αθήνα, Νέα Σκέψη, 1986).

A. Gorz (= *Farewell to the Working Class. Essay on Post-Industrial Socialism*, London, Pluto Press, 1982).

A. Gorz, *Reclaiming Work beyond the Wage-Based Society*, Cambridge, Polity Press, 1999.

Groningen Growth and Development Centre (GGDC), *Maddison Project Database (MPD) 2020*, Economics Department of the University of Groningen,

<https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020>.

F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Chicago, Chicago University Press, 2011 (1960).

F.A. Hayek, “Letter”, *The Times*, 11-7-1978.

M. Hardt, A. Negri, *Empire*, Mass., Harvard University Press, 2000.

M. Hardt, A. Negri, *Multitude*, New York, The Penguin Press, 2004.

M. Hardt, A. Negri, *Commonwealth*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 2009.

C. Holden, “New Toyota-GM Plant is U.S. Model for Japanese Management”, *Science*, Vol. 233, No. 4761, 1986 -July-, σσ. 273-277.

D.A. Hounshell, *From the American System to Mass Production, 1800-1932: The Development of Manufacturing Technology in the United States*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1984.

V. Hugo, *Les Misérables* (eBook), 2019 (1862), <https://standardebooks.org>, <https://standardebooks.org/ebooks/victor-hugo/les-miserables/isabel-f-hapgood/text/single-page>.

T. Jarvis, “Welfare-to-Work: The New Deal”, House of Commons Library, *Research Papers*, No. 97/118, London, 1997 (12 November).

H.C. Katz, J.-P. MacDuffie, F.K. Pil, “Crisis and Recovery in the U.S. Auto Industry: Tumultuous Times for a Collective Bargaining

Pacesetter”, H.R. Stanger, P.F. Clark, A.C. Frost (eds.), *Collective Bargaining under Duress. Case Studies of Major North American Industries*, Champaign, ILR Press-LERA Research Volumes, 2013, σσ. 45-79.

K. Kautsky, *Η Κοινωνική Επανάσταση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985 (1902).

J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London, Macmillan, 2007 (1936).

H. Kharas, “The Emerging Middle Class in Developing Countries”, OECD, Development Centre, *Working Papers*, No. 285, 2010 (January).

D. Kirkpatrick, 1999, “IBM: From Big Blue dinosaur to e-business animal”, *Fortune*, April 26, 1999, σσ. 116-127.

R. Kulwiec, “Self-Managed Work Teams-Reality or Fad?”, *Material Handling & Logistics News*, 2001 (Apr. 1), <http://mhlnews.com/labor-management/self-managed-work-teams-reality-or-fad>.

R.N. Langlois, “Cognitive Comparative Advantage and the Organization of Work: Lessons from Herbert Simon’s Vision of the Future”, *Economics Working Papers*, Paper 200220, 2002 (http://digitalcommons.uconn.edu/econ_wpapers/200220).

B.I. Λένιν, «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», *Άπαντα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, τ. 3.

F. Levy, R.J. Murnane, *The New Division of Labor: How Computers Are Creating the Next Job Market*, New York- Princeton N.J., Russell Sage Foundation-Princeton University Press, 2004.

J.R. Lincoln, M.L. Gerlach, P.K. Takahashi, 1992, “Keiretsu networks in the Japanese economy”, *American Sociological Review*, No. 57, 1992, σσ. 561-585.

J. R. Lincoln, C. Ahmadjian, “Shukko (Employee Transfers) and Tacit Knowledge Exchange in Japanese Supply Networks: The Electronics Industry Case”, University of California at Berkeley, Institute of Industrial Relations, *Working Papers*, No. 75, Berkeley, 2000 (May 19).

I. Lødemel, “Workfare: Towards a New Entitlement or a Cost-cutting Device Targeted at Those Most Distant from the Labour Market?”, *CESifo DICE Report*, 3 (2), 2005 (Summer), σσ. 13-17.

A.N. Λύτρας, «Το τέλος των συλλογικών μορφωμάτων; Μια διερεύνηση», στο, Β. Φίλιας (επιμ.), *Προβληματισμοί και Επισημάνσεις II*, Αθήνα, Σιδέρης, 1998, σσ. 375-402.

A.N. Λύτρας, *Κοινωνία και Εργασία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000.

A.N. Λύτρας, Κ.Ν. Σουλιώτης, *Αποκλεισμοί στην Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004.

A.N. Λύτρας, *Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016.

A.N. Lytras, *Wage Labour in Modern Society*, Athens, Papazissis Publishers, 2016 (eBook).

A.N. Lytras, “An alternative for combating unemployment”, *Journal of Sociology and Social Work*, 2016, 4 (2), σσ. 59-71.

A.N. Λύτρας (επιμ.), «Η Καταπολέμηση της Ανεργίας στην Εποχή της Κρίσης», *Τα Κοινωνικά. Επιλογές από την Ελληνική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 2017, τ. IV (www.pandemos.panteion.gr).

A.N. Λύτρας (επιμ.), «Η Καταπολέμηση της Ανεργίας των Γυναικών (25 ετών και άνω)», *Τα Κοινωνικά. Επιλογές από την Ελληνική*

Κοινωνιολογία, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 2018, τ. VI (www.pandemos.panteion.gr).

A.N. Λύτρας, *Η Δημοκρατία του Κοινωνικού Μέλλοντός μας*, Αθήνα, Παρατηρητήριο, 2019.

A.N. Lytras, “What about Middle Class? Theoretical Approaches and Realities”, *Journal of Sociology and Social Work*, June 2019, Vol. 7, No. 1, σσ. 81-93.

A.N. Lytras, *A Radical Policy for Combating Unemployment*, Athens, Papazissis Publishers, 2020.

A.N. Lytras, “Autonomous Workers for Combating Unemployment and the Enhancement of Solidarity. Four ‘Dead Ends’ of Employment and two Synergized Solutions”, *Youth Employment Magazine*, September 2022 (ISSN 2704-6540), No. 20, σσ. 62-69 [https://issuu.com/youthemploymentmagazine/docs/the_youth_employment_magazine_-_issue_20].

R. Luxemburg, *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988.

K. Marx, «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο», K. Marx, F. Engels, *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Γνώσεις, τ. 1, σσ. 75-106.

K. Marx, *Value, Price and Profit*, New York, International Co., Inc, 1969 (HTML Mark-up: Mike Ballard, miballard@stanford.edu, 1995; Proofed and corrected by Brandon Poole, 2009, Mark Harris 2010).

K. Marx, «Μισθός Τιμή, Κέρδος», K. Marx, F. Engels, *Διαλεχτά Έργα*, τ. 1, σσ. 466-531.

K. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία (τέταρτος τόμος του Κεφαλαίου)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981, μέρος πρώτο, σσ. 455-458.

- K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Progress Publishers, [1867-First English edition: 1887], Vol. I.
- K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Institute of Marxism-Leninism, 1959 [Orig. ed.: New York, International Publishers, 1894, On-Line Version: Marx.org, 1996, Marxists.org, 1999], Vol. III.
- K. Marx, F. Engels, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», *Διαλεχτά Έργα, όπ.π., τ. 1, σσ. 19-58*
- K. Marx, *Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2012.
- K. Marx, «Πρόλογος στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», K. Marx, F. Engels, *όπ.π., σσ. 422-427.*
- R. Miliband, *The state in the capitalist society*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.
- Y. Miwa, J.M. Ramseyer, “Does Ownership Matter? Evidence from the Zaibatsu Dissolution Program”, *Journal of Economics and Management Strategy*, No. 12:1, 2003, σσ. 67-90.
- H. Morikawa, *Zaibatsu: The Rise and Fall of Family Enterprise Groups in Japan*, Tokyo, University of Tokyo Press, 1992.
- D. McNally, *Political Economy and the Rise of Capitalism. A Reinterpretation*, Berkeley, University of California Press, 1990, σσ. 2-5.
- H.P. Minsky, *Stabilizing an Unstable Economy*, New York, McGraw-Hill, 2008 (1986).
- Z. Μισελέ (Jules Michelet), *Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*, Αθήνα, Ελληνική Μορφωτική Εστία, 1969, τ. Α΄ & Β΄.
- M. Moskowitz, “‘Aren’t We All?’ Aspiration, Acquisition and the American Middle Class”, R. Lopez and B. Weinstein (eds.), *The Making*

of the Middle Class. Towards a Transnational History, Durham-London, Duke University Press, 2012, σσ. 75-87.

J.H. Meisel, *The myth of the ruling class: Gaetano Mosca and the elite*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1962.

C. Mills, “The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al.”, *Sociology*, 2014, Vol. 48 (3), 2014, σσ. 437-444.

K. Nadvi, “Industrial Clusters and Networks: Case Studies of SME Growth and Innovation”, United Nations Industrial Development Organization (UNIDO), *Small and Medium Enterprises Programme*, UNIDO, 1995 (October-Paper Commissioned by the Small and Medium Industries Branch).

A. Negri, *Back to The Future*, <http://marxsite.com/backtothefuture.pdf>.

B. Nelson, *Beyond the Martyrs: A Social History of Chicago's Anarchists, 1870-1900*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1988.

M. Norris, P. Shiels, *Regular National Report on Housing Developments in European Countries*, Dublin, Department of the Environment, Heritage and Local Government, 2004 (November).

V. Pareto, *Traité de sociologie générale*, L' École Dominique-Racine, Chicoutimi, Québec, 2003 (le 10 décembre). [Édition française par Pierre Boven, Traduit de l'Italien. 1re édition, 1917, Paris - Genève : Librairie Droz, 3e tirage français, 1968, Collection: Travaux de droit, d'économie, de sociologie et de sciences politiques, no 65]. [Un document produit en version numérique par Mme Marcelle Bergeron, bénévole, professeure à la retraite de l'École Dominique-Racine de Chicoutimi, Québec].

J. Petras, H. Veltmeyer, *Multinationals on Trial: Foreign Investment Matters*, Aldeshot, Ashgate, 2007.

Pew Research Center, *America's Shrinking Middle Class: A Close Look at Changes within Metropolitan Areas*, 2016 (May 11), <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/3/2016/05/Middle-Class-Metro-AreasFINAL.pdf>.

A. W. Phillips, "The Relationship between Unemployment and the Rate of Change of Money Wages in the United Kingdom 1861-1957", *Economica*, 1958, 25 (100), σσ. 283-299, (doi:10.1111/j.1468-0335.1958.tb00003.x).

T. Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 2014.

Χρ. Πισσαρίδης κ.ά., *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία (Τελική Έκθεση)*, 2020 (14 Νοεμβρίου).

S. Pressman, "The decline of middle class: An international perspective", *Journal of Economic Issues*, 41(1), 2007, σσ. 181-200.

D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, Kitchener (Ontario-Canada), 2001 [1821³ (1817)],

J. Rifkin, *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1996.

M. Robespierre, "Discours sur l'organisation des gardes nationaux" (5-12-1790), *Oeuvres de Maximilien Robespierre*, Tome VI., Presses Universitaires de France, 1950.

A. Rossiter, "Popular Front economic policy and the Matignon negotiations," *Historical Journal*, 30, 3, 1987, σσ. 663-684.

- T. Sandberg, “Volvo Kalmar-twice a pioneer”, Å. Sandberg (ed.), *Enriching Production. Perspectives on Volvo’s Uddevalla Plant as an Alternative to Lean Production*, Avebury, Ashgate, 2007, σσ. 87-10.
- J.-B. Say, *A Treatise on Political Economy*, New York, A.M. Kelley, 1971 (1803).
- J.-B. Say, *Letters to Mr. Malthus on several subjects of political economy, and particularly on the cause of the general stagnation of commerce*, London, Sherwood, Neely, and Jones, 1821.
- J. Schumpeter, *Imperialisme et classes sociales*, Paris, Flammarion, 1984.
- J. Schumpeter, *The theory of economic development: an inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*, New York, Oxford University Press, 1961 (1934).
- S. Shane, “Why encouraging more people to become entrepreneurs is bad public policy”, *Small Business Economics*, 2009, 33, σσ. 141–149, <https://doi.org/10.1007/s11187-009-9215-5>.
- H.A. Simon, “The Corporation: Will It Be Managed by Machines?”, M.L. Anshen, G.L. Bach (eds.), *Management and the Corporations*, 1985, New York, McGraw-Hill, 1960, σσ. 17-55.
- M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles, “A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment”, *Sociology*, No. 47(2), 2013, σσ. 219-250.
- J. Scott, *Who Rules Britain?*, Cambridge, Polity Press, 1991.
- A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, G. Bell and Sons, Vol. I, 1887.

- A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, Methuen & Co. LTD., Vol. II, 1922³ (1904).
- J.E. Smith, *Smart Machines and Service Work: Automation in an Age of Stagnation*, London, Reaktion Books, 2020.
- W. Sombart, *Das Proletariat*, Frankfurt am Main, Literarische Anstalt Rütten & Loening, 1906.
- W. Sombart, *Socialism and Social Movement*, London–New York, J.M. Dent–E.P. Dutton, 1909.
- W. Sombart, *Ο Αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998.
- P. Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, New York, The Free Press, 1959.
- G. Standing, *The precariat*, London, Bloomsbury Academic, 2011.
- P.M. Sweezy, “A Critique”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, New York, Science and Society, 1963 (1954), σσ. 1-20.
- P.M. Sweezy, “A Rejoinder”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, όπ.π., σσ. 59-64.
- H.K. Takahashi, “A Contribution to the Discussion”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, όπ.π., σσ. 30-55.
- F.W. Taylor, “The Principles of Scientific Management”, K. Thompson (ed.), *The Early Sociology of Management and Organizations*, Vol. I, London-New York, Routledge-Taylor & Francis Group, 2005 (2003), σσ. 116-198.

“Teaming with bright ideas. Better ways of working together”, *The Economist*, 21-1-2006, σσ. 14-15.

P.R. Tcherneva, “Beyond Full Employment: The Employer of Last Resort as an Institution for Change”, Levy Economics Institute of Bard College, *Working Papers*, No. 732, 2012 (September).

M. Thatcher, “Speech to Conservative Party Conference”, M. Thatcher Foundation, *Speeches, Interviews and Other Statements*, 1975 (Oct 10 Fr), <https://www.margarethatcher.org/document/102777>).

L. Thurow, *Το Μέλλον του Καπιταλισμού. Πως οι σύγχρονες οικονομικές δυνάμεις διαμορφώνουν τον κόσμο του αύριο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997.

Th. Veblen, *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*, Αθήνα, Κάλβος, 1982.

M. Weber, *General Economic History*, New Brunswick, New Jersey, Transaction Publishers, 2009 [1981-orig. 1927, Greenberg Publishers Inc.],

M. Weber, *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, 1978, τ. I, II.

M. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα τον καπιταλισμού*, Αθήνα, Gutenberg, 2000, σ. 69.

R. Williams, “Self-Directed Work Teams: A Competitive Advantage”, *Quality Digest*, 11-1-1995, <http://www.qualitydigest.com/magazine/1995/nov/article/self-directed-workteams-competitive-advantage.html>.

A. Wolfe, “Afterword,” C.Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2000 (1956).

C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, Oxford-New York, Oxford University Press, 1969 (1951).

C. Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2000 (1956).

E.O. Wright, *Classes*, New York, Verso, 1985.

J. Yang, “Small and Medium Enterprises (SME) Adjustments to Information Technology (IT) in Trade Facilitation: The South Korean Experience”, Asia-Pacific Research and Training Network on Trade (ARTNeT), *Working Paper Series*, No. 61, 2009 (January, Revised April, 2009).

A. Zaidi, “Welfare-to-Work Programmes in the UK and Lessons for Other Countries”, European Centre for Social Welfare Policy and Research, *Policy Brief*, Vienna, 2009 (October).

Ιστοσελίδες

“Anordnung über die Regelung der Arbeitszeit gewerblicher Arbeiter, Vom 23, November 1918”,

http://www.documentarchiv.de/wr/1918/arbeitszeit-arbeiter_ao.html.

“Georges Clemenceau”, Wikipedia.org,

https://en.wikipedia.org/wiki/Georges_Clemenceau.

“Homelessness by Country 2023”,

<https://worldpopulationreview.com/country-rankings/homelessness-by-country>.

Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands, “Das Gothaer Programm”,
Marxists.org, <https://www.marxists.org/deutsch/geschichte/deutsch/spd/1875/gotha.htm#top>.

“Social Democracy 1891. The Erfurt Program”, Marxists.org,
<https://www.marxists.org/history/international/social-democracy/1891/erfurt-program.htm> [Minutes of the Party Congress of the Social Democratic Party of Germany: Held in Erfurt from October 14-October 20, 1891(Translated: by Thomas Dunlap)].

«Σταϊκούρας: Η μεσαία τάξη ξεκινά από τα 6.294 ευρώ»,
Sofokleousin.gr, <https://www.sofokleousin.gr/staikouras-i-mesaia-taksi-ksekina-apo-ta-6294-eyro>, 15:45, 28 Νοεμβρίου 2019.